

יהודי בסראביה בשלטון הסובייטי בימי מלחמת-העולם השנייה, 1940-1945 *

הסיפוח ותופעות-לואי

ב-28 ליוני 1940, אחר אולטימטום תקיף מאת ממשלת ברית-המועצות לממשלת רומניה, נכנסו טורי הצבא האדום לבסראביה. עד מהרה סופחה מרביתה של בסראביה כרפובליקה לברה"מ. זה אזור פורה בצפון-מזרחה של רומניה בין נהרות הפרוט והדנייסטר ושטחו 44,500 קמ"ר. הוא היה בין האחרונים לסיפוחי ברה"מ באירופה בתחילת מלחמת-העולם השנייה. אוכלוסייתו מנתה כשלושה מיליון, מהם 206,938 יהודים (7.2%).¹

יש להניח כי בתהליך הסובייטיזציה של בסראביה, כמו של בוקובינה הצפונית, כבר אולפו השלטונות הסובייטיים מן הלקחים של כניסת הצבא האדום לארצות הבאלטיות לפני כשבועיים, ובכל אופן מהנסיון שהצטבר במערב ביילורוסיה ואוקראינה, בשטחי פולין לשעבר, שם כבר פעל למעשה, השלטון הסובייטי כתשעה חדשים.² כן מסתבר שלייהודי בסראביה או למקצתם כבר הגיעו השמועות על

המתרחש באזורים המסופחים לברה"מ, מפי פליטים או מידיעות בעתונים. ואמנם בימים הראשונים לחילופי-השלטון, או על סיפם, נמצאו מועטים מבעלי מפעלים ונכסים, וכן עסקני-ציבור יחידים, שעשו הכנות של ממש להימלט מבסראביה.³ אלא שקשה לדעת את הסיבה לצעדים אלה - אם משום מידע אקטואלי באו, או משום דעות קדומות לגבי הבולשביקים. על כל פנים, ערב כניסת הצבא האדום לבסראביה ולבוקובינה נערכו שם בחוגים שונים - בעיקר בתנועות-נוער ציוניות - דיונים נמרצים על התכונה לעתיד לאור המוצאות את פולין.⁴

לבד מזה שבסראביה היתה מהאחרונות לסיפוח הית בתהליך הסובייטיזציה שלה נסיבות מקומיות מיוחדות, שהשפיעו על מצבם וגורלם של היהודים. חלקה הצפוני של בסראביה, כולל העיר חוטינ ועיירות הסביבה, ותלקה הדרומי עם העיר אקרמאן והסביבה צורפו לרפובליקה האוקראינית. במקביל צורף מרכז הנותר של בסראביה,

* חיבור זה מבוסס על חלק של מימצאים הנתונים בשלבי עיבוד ראשונים, מתוך פרויקט-מחקר רחב על מצבם של היהודים בארצות ובאזורים במזרח-אירופה שסופחו לברית-המועצות בימי מלחמת-העולם השנייה. המחקר מתבצע בידי המחבר במסגרת המכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים, בסיועם של קרן הזכרון למען תרבות יהודית ושל אברהם שפיגל מלוס-אנג'לס שבקליפורניה.

1 נתונים אלה הם לפי מיפקד התושבים מ-29 בדצמבר 1930: המיפקד הכללי של תושבי רומניה, 1930, כרך ב' (רומנית), בוקרשט. לפי אומדן אחד היו בבסראביה בסוף שנות השלושים 300 אלף יהודים: ל. קופרשטיין, גורל יהודי רומניה, ת"א תשי"ד (להלן: קופרשטיין), עמ' 53. לפי מנהל הג'וינט והפאונדיישן (Foundation) - חברה משותפת של ג'וינט וייק"א, שנוסדה ב-1924, לעידוד, מימון והדרכה של הקואופרציה היהודית במזרח אירופה ובמרכזה) היו בבסראביה ערב מלחמת-העולם השנייה כ-250 אלף יהודים ואליהם נוספו, לאחר הסיפוח לברה"מ, עוד 70 אלף יהודים: עדות מ. אוסוסקין, מדור תיעוד בע"פ של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים (להלן: מ"ז), עמ' 23. אומדן דומה (320,000-330,000) נקטו כמה מוסדות יהודיים, כגון המכון לעניינים יהודיים בניו-יורק והוועד למען יהודי אירופה הכבושה (הארכיון הציוני בירושלים, תיק א/3071). על בריחת יהודים רבים ב-1940 לבסראביה מהריגאט (האזור המרכזי של רומניה - "לב" הממלכה) ומטרנסילבניה מחמת האנטישמיות ראה: ת. לביא, "יהודי בסראביה בתקופת מלחמת-העולם השנייה", אנציקלופדיה של גלרי יות - יהדות בסראביה, ירושלים-ת"א תשל"א (להלן: לביא), עמ' 451, והשווה שם, עמ' 336. "בחדשים הראשונים של הכיבוש הרוסי של בסראביה עברו לשם כמה

עשרות אלפי יהודים בסראבאים, שהיו פזורים בכל קצווי רומניה": איגרת הוועד לעזרת יהודי בסראביה, ת"א, נובמבר 1942 (להלן: איגרת), עמ' 1-2. הצבא האדום נכנס לאזורי פולין המזרחית ב-17 לספטמבר 1939. בסוף אוקטובר נערכו בחירות לאספות לאומיות של אוקראינה המערבית וביילורוסיה המערבית. לפי הצעותיהן ובהתאם להחלטת הסובייט העליון מ-29 בנובמבר 1939 נהפכו האזורים האמורים לחלק אינטגרלי של הרפובליקה האוקראינית והרפובליקה הביילורוסית, ותושביהם היו לאזרחים של ברה"מ. מנהל הג'וינט והפאונדיישן (ראה הערה 1) ברומניה מעיד על עצמו, כי במאי-יוני 1940 נהג "לא ללון בקישינייב", אלא היה "בא בדרך-כלל בבוקר וחוזר בערב" (לבוקרשט), בגלל אופרת פחד "שביום בהיר אחד או בלילה אחד יכולים הרוסים להיכנס לבסראביה" (עדות אוסוסקין, עמ' 2-3). בזכרונותיו מתאר איש "השומר הצעיר" את התכונה באותם ימים: "ההזדהות-עם מאבקם של שומרי פולין הם הם שהשפיעו עלינו לרצות ולעמוד כמוהם ואתם בבוא הזמן" (ל. דרור, בתוך ספר השומר הצעיר, ב', מרחביה 1961, עמ' 218). לגבי מהות העמידה "בבוא הזמן" הועלה או הרעיון "להעמיד את הסובייטים בפני עובדה, שישנה תנועה מתקדמת פרו-סובייטית ושהציונות היא לא אותה ציונות כפי שהיא מוצגת על ידם" (עדות א. ליבלינג, מ"ז, עמ' 6). עם זאת לא רווחו גם אשליות מוגזמות. "מי שמכין עצמו למחתרת", ציין לפני תנועת השליח מא"י, אהרן כהן, "צריך גם להיות מוכן שהוא עלול להגיע לסיביר" (עדות מ. קמחי, מ"ז, עמ' 5). על החלטות ועידת "גורדוניה" בקישינייב בפסח 1940, בדבר החיפוף בהעלאת חברים לא"י ובדבר הכנות למחתרת: עדות חמד א. איש-ש-לום (להלן: חמד), השמורה באוניברסיטת ת"א, עמ' 4.

מניים, ולפיכך חששו מהשלטון החדש. עם זאת היו שהבינו, כי גם ברומניה לא יהיו רצויים, לא כיהודים ולא כבסרא-באים. אף אמצעי תחבורה היו חסרים, כי השלטונות הרומניים הפקיעו כלי-תובלה מכל המינים - לרבות עגלות, סוסים ושורים - כדי להוציא מבסראביה רכוש ממשלתני. גורם לא מבוטל למכוכה היה גם העירפול לגבי משך זמן האולטימטום הסובייטי. לפי סימנים מסוימים הוערך הזמן שקצבו הסובייטים לפינוי בסראביה ל-48 שעות, לפחות, ואולם טורי הצבא האדום נכנסו לקישיניב כבר ב-29 ליוני ולא הותירו זמן לשוב-דעת ולהחלטה שקולה בשאלות "מה לעשות?" ו"לאן?"⁹ תופעת-לואי לסיפות בסראביה לברה"מ היה גל האלימות שפרץ תוך כדי נסיגת הכוחות הרומניים ובעקבותיה. ואם כי בתוך בסראביה גופה היהודים כמעט לא נפגעו מהצבא הרומני הנסוג,¹⁰ ויש מהם שנתנו יד לתקיפת חיילים ושוטרים רומניים,¹⁰ הרי מעבר לגבול

כולל קישיניב, לרפובליקה האוטונומית המולדבית שמעבר לדנייסטר. כתוצר סופי מניתוח פלאסטי זה קמה הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית המולדבית, שבירתה קישיניב.¹¹ כך נתפצל לפתע הקיבוץ היהודי בבסראביה, הרבה משפחות הופרדו וקרובים נותקו משאריהם. על-פי הסדרי הרפטרואציה בין ברה"מ לבין רומניה, וגם בדרכים אחרות (הברחות-גבול בכללן), הגיעו בקיץ 1940 לבסראביה יהודים רבים מרומניה - מתוך מניעים משפחתיים, אידיאולוגיים ואחרים. ואולם לא מעטים מילדי בסראביה, שפנו בעניין שיבתם לשגרירות הסובייטית ולשלטונות הרומניים בבוקרשט, לא נענו. חלק זעיר מיהו-דים רומניים (ואחרים) שנתקעו בבסראביה הצליחו להיחלץ משם. קצתם נאסרו והוגלו לעמקי ברה"מ. בו בזמן נמלטו גם יהודים בסראבאים מערבה אל מעבר לנהר פרוט - עיקרם בעלי אמצעים ובעלי קשרים עם השלטונות הרומניים.

זאת, כנראה, הודות להשתלטות המהירה של הצבא האדום, שברוב המקומות הגיע מוקדם משניתן היה לצפות לפי האולטימטום (השווה הערה 7). מאידך גיסא, במקומות שבהם התמשכה נסיגת הצבא הרומני, כגון בסיקוראן, ביצעו הרומנים מעשה רצח נגד היהודים בפרברי העירה (לביא, עמ' 433). במספר מקומות, כמו בקלרש, "הרגשת ערב פוגרום אפפה את התושבים וכל רגע עלולה היתה להתלקח האש הטמאה של החוליגנים" (חנה קצף-בירנפלד, "בקלרש, ערב כניסת הסובייטים", ספר קלרש, ת"א תשכ"ו (להלן: חנה קצף-בירנפלד), עמ' 387. "החיילים הרומנים בנסיגתם השתוללו לא מעט... תבעו מזון ביתוד מהחנות"; פרומה קוגאן-גרמן, "זכרונות מקוטעים מימים גורליים", ספר קלרש, (להלן: פרומה קוגאן-גרמן), עמ' 383. באורח-איוב עבר "ליל הבלהות" על יהודים אשר גרו בשכונת הנוצרים. "באותם הבתים הקימו היהודים מיתרסים"; חנה קוגאן-גרמן, "עם השואה", אורח-איוב בבנינה וב-חורבנה, ת"א 1959 (להלן: חנה קוגאן-גרמן), עמ' 149. לאחר כשנה, בעת פלישת הנאצים לברה"מ, גימקו הרומנים את מעשי הטבח ביהודי בסראביה בנקמה על התנהגותם. במכתבו של י. אנטונסקו מ-16 באוקטובר 1942 לד"ר ו. פילדרמאן, מי שהיה יו"ר איגוד הקהילות היהודיות ברומניה נאמר בין השאר: "עוד לפני הופעתן של היחידות הסובייטיות התנפלו יהודים בבסראביה ובבוקובינה על קישיניב, ירקו בפניהם, קרעו מעליהם את סימני הקצונה, וכאשר יכלו גם רצחו חיילים משלנו"; לפי קארפ, כרך ג', עמ' 184-185 (כמובא: לביא, עמ' 429). אישור חלקי לעובדות אלו, חוץ ממצעשי רצח, מצוי גם בעדויות של יהודים. קצין יהודי מהצבא הרומני שנתקע בקישיניב מספר, כי הותקף על-ידי צעירים יהודים שקרעו את כתפיותיו; עדות י. ווייס-ברוד, מ"ן, עמ' 6. יהודי מהעיר בלצי (בשעת מעשה צעיר לימים ואוהד-מתנה השמאל) מעיד על עצמו, כי השתתף בתקיפת הצבא הרומני הנסוג ("הפלתי חייל רומני מסוסר"); עדות א. "אדמ"ן, מ"ן, עמ' 5. בבריציבה ליוו צעירים את יציאת הרומנים ב"קריאות בון, ואפילו במכות ממש"; הרב אברהם שלאפיד, "מגילת הדמעות", פנקס בריטי ב"ה, ת"א 1970 (להלן: הרב שלאפיד), עמ' 391. בעיירת הגבול אונגאן התפתחו תקריות חמורות בין "הגוער המקומי" לבין קצינים רומניים. ברל לבובסקי בן ה-14 זינק אל מפקד יחידה רומנית ורצה לתלוש ממנו את הכותפות. המפקד ירה והנער נפל"; איציק פעפער, "איבער בעסאראביע", היינטיקע נייעס (קובנה), 29 באוגוסט 1940.

- 5 הרפובליקה האוטונומית הסובייטית הסוציאליסטית המולדבית, על בירתה טיראספול, הוקמה במסגרת אוקראינה הסובייטית באוקטובר 1924. הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית המולדבית החדשה הורכבה מהמחוזות הבסראבאיים (בלצי, בנדרי, קישיניב, קאגולסק, אורחאיוב וסורוקה) ומכל המחוזות של מולדביה האוטונומית (גריגוריופול, דובסארי, קאמינסק, ריבניצק, סלובודייסק וטיראספול). סך-הכל של אוכלוסית הרפובליקה החדשה היה 2.7 מיליון נפש ושטחה 34,000 קמ"ר; История Молдавской ССР II, Кишинев 1955, стр. 359 (להלן: היסטוריה מ.ס.ס.ר.).
- 6 בסתו 1942 נעצרו בבוקרשט וגורשו לטרנסילבניה 587 יהודים, שב-1940 פנו לשגרירות הסובייטית וביקשו רשות לחזור לבסראביה. Matias Carp, Cartea Neagra, III, Bucu- rest 1947 (להלן: קארפ), עמ' 283. לפי מקור אחר ביקשה משלחת מטעם 14,000 יהודים שגולדו בבסראביה ובבוקובינה מן הקונסול הסובייטי בבוקרשט, שיסייע להם בהוצאת נכסים מטלטים שלהם, משום שהממשלה הרומנית אינה מאפשרת זאת, אך הקונסול הסובייטי לא השיב תשובה מעודדת (ד ע ר א מ ע ר י ק א נ ע ר, 25 באוקטובר 1940, עמ' 5). היו גם מקרים שלאחר קבלת הרשיון הוכרחו יהודים החוזרים על-ידי ה'אנדרמנים הרומניים להכריח את הגבול. כיון שהמקום היה ממוקש, נהרגו רבים מהתפוצ-צויות. אחדים נפלו ביריותיהם של שומרי-הגבול הסובייטיים, שהופתעו מן המעבר בהסתר, ואחרים נהרגו מיריות הרומנים בשעה שניסו לחזור על עקבותיהם; קארפ, עמ' 436.
- 7 הפניה הסובייטית הראשונה לממשלה הרומנית בדבר החזרת בסראביה ויותר על צפון-בוקובינה הוגשה ב-26 ליוני 1940. למחרת הוגשה פניה שניה, בה נדרשה רומניה לפנות תוך ארבעה ימים - משעה 14.00 ב-28 ביוני - את צבאה מבסראביה ומצפון-בוקובינה. כן הוטלה על ממשלת רומניה האחריות למקרה של פגיעות בנכסים חמריים או תרבותיים באזורים הללו; היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 346-347, והשווה: A. Hilbruner, Hitler, König Karol und Marschal Antonescu, Wiesbaden 1954, p. 15.
- 8 דוגמה להתלבטותם של אישי ציבור מצויה בתיאור הנעשה במרכז הציוני בקישיניב ברחוב קייב 52: "תוך דקות ספורות נתכנסו כל חברי המרכז וועקת-אימים בפיהם: מה לעשות? לאן? אפשרות של עליה לא היתה אז כלל וכלל. להתגייס לצבא הרומני? להישאר? דיוני-הבהלה במשך כל הלילה היו לשוא"; מ. פרידמאן, "מגדות הפרוט עד אנגארה", בתוך ב. וסט (עורך), נפתולי דור, ב', ת"א 1955 (להלן: פרידמאן), עמ' 91.

הקומוניסטי¹⁸ עם זאת ניסו הנהגותיהן להתמודד עם הנטיות השמאליות¹⁴ ואף להתכונן לירידה למחתרת במקרה של השתלטות הצבא האדום. באורח כללי ניתן לומר, כי כניסת הצבא האדום לבסראביה מצאה את היהודים שם במצב של מבוכה, אף-על-פי שהמאורעות עצמם - אמנם לא עיתויים המדויק - לא היו להם בגדר הפתעה גמורה. מה מצא את יהודי בסראביה במשך השנה שמכניסת הצבא האדום ועד לנסיגתו בלחץ הפלישה הנאצית? אילו תמורות חלו בקרבם? מה היתה מידת השתלבותם בתהליך הסובייטיזציה? כיצד הסתגלו לתהפוכות המצב? לשאלות אלו מוקדשים הפרקים הבאים, שענינם יהדות בסראביה בתקופת האמורה בשלושה מישורים: האזרחי-פוליטי, הכלכלי-סוציאלי, התרבותי-ערכי.

המישור האזרחי-פוליטי

כניסת הצבא האדום לערי בסראביה ועירנותיה עברה בדרך כלל ללא תקריות. היא היתה ערוכה ומסודרת כדבעי, ו"אפילו חגיגית"¹⁵. בין הרבבות שקיבלו בתשואות את פניהם של חיילי הצבא האדום בישובים העירוניים בלטו צעירים יהודים, בעיקר מחוגי השמאל. שיכורי נצחון ואושר¹⁶ היו מן הראשונים ש"עלו על הטנקים, התחבקו והתנשקו עם החיילים"¹⁷. חברו עמם גם חברים משולהבים של תנועות-נוער ציוניות.¹⁸ ההתלהבות הראשונה למראה

וברחבי רומניה החלו תקיפות ופרעות נגד יהודים שמהן נפגעו גם יהודים מבסראביה.¹¹ ראוי לזכור את המציאות הפוליטית-הציבורית ברומניה בטרם כניסת הצבא האדום לבסראביה. המדיניות האנטי-שמית של ממשלת גוגא-קווא ב-1938 החמירה במיוחד עם היהודים בבסראביה. כך פגע בהם חוק-הנתינות החדש שכפה עליהם, באיומי גירוש או במסים מאמירים, להוכיח כשרות נתינותם. באוירת הבהלה וחיפושי הוכחות קיפחו רבים מהם, סוחרים ובעלי מקצועות חפשים, את פרנסתם. אחרים נאלצו לשלם מסים גבוהים. אז החל גם מסע שיטתי לחיסול מוסדות התרבות והציבור היהודיים, והיו בהם שאולצו לפעול בשינויי מסגרות ושמות. העתון היהודי היחיד בבסראביה, "אונזער צייט", נסגר. הדכדוך בחוגים ציוניים גבר משהתברר, כי אפשרויות פינוי הפעילים לבוקר-רשט, ואין צריך לומר לארץ-ישראל, כמעט שאינן קיימות.¹² בנסיבות אלו לא ייפלא שברחוב היהודי נתחזקו עתה ההשפעה הקומוניסטית והאהדה הפרו-סובייטית. לא מעט צעירים יהודים בעלי נטיות שמאליות ניסו (וכמה מהם בהצלחה) לצלוח את הדנייסטר אל הטריטוריה הסובייטית. האהדה לברה"מ התרווחה קודם-כל בדלת-העם, אבל לא פסחה גם על שכבות אחרות, סוחרים ובעלי מקצועות חפשיים. רבים מיהודי בסראביה השליכו יהבם על ברה"מ האדירה מפחד הצפוי מפלישה גרמנית. אפילו מתנועות-נוער ציוניות, בעיקר מ"השומר הצעיר", היו שעברו למחנה

לבעלי מגמות שמאלניות) בנוסח: "האם הסוציאליזם יכול לבוא על גבי הטנקים של הצבא האדום"; עדות ש. רובין, מ"ז, עמ' 3.
 15 הרב שלאפייד, עמ' 390. לפי עדות אחרת ניתנה אפילו הוראה "שהכל צריכים להתלבש בבגדי-חג ולקבל את הבאים בשמחה ובצהלה": הינדה סאנדלמן, "גלות סיביר", פנקס ברייטשייב (להלן: הינדה סאנדלמן), עמ' 466. בעיירה ראני שעלי-יד הגבול המערבי, שם הוצנחו כוחות סובייטיים, הוקמה ועדה מיחדת מבין האזרחים שהכינה את קבלת-הפנים החגיגית לצבא האדום: עדות טני ה ל ר ג ר, מ"ז, עמ' 2-3.
 16 "עס גייענ מענטשנ ווי פארשיקערט פון א גוטנ וויינ" (אנשים מהלכים כשיכורים מיין משובח) - במלים אלה פתח שירו פועל ותיק מהעיר בנדרי: הערש כאל א-ד-ע-נ-ק-א, "מיר-זיינענ פריי", דער שטערן, קייב, 16 ביולי 1940, עמ' 3. חברת המפלגה הקומוניסטית מבריי-צי'בה, אסתר גולדנברג, הבחינה שקהל מקבלי פניו של הצבא האדום מתגודד בשדות החיטה והתחננה: "חברים, אל תרמסו את התבואה, שהרי מהיום היא שלנו"; אסתר שטיג-ליץ, "נשארנו בחיים על-פי נס", פנקס ברייטשייב (להלן: אסתר שטיגליץ), עמ' 454.
 17 שלמה ווייסברג, "ימי תהפוכות", ברייטשאו, ת"א תשכ"ד (להלן: שלמה ווייסברג), עמ' 129. על "אנשים שהתנשקו ובעיניהם נראו דמעות גיל": מרדכי רייכר, "שואת יהודי ידיניץ", יד לידניץ (עורכים: מ. רייכר ויוסף מגן-שיץ), ת"א 1973 (להלן: רייכר, שואה), עמ' 729, והשווה: חנה קצף-בירנפלד, עמ' 395.
 18 "באותו ערב - מספרת חברת "מסדה" - היינו כולנו צרודים מרוב צריחות הורה לצבא"; פרומה קוגאן-גרמן, עמ' 353. בכמה מקומות השתתפו חברי תנועות נוער ציוניות בקבוצות להגנה עצמית, שהוקמו ביזמת אנשי השמאל בזמן המעבר.

11 בכפרים ובעיירות כגון סיקורני שבמחוז דורוהו, ציודני שבמחוז סטורוויניץ, בכפרים של מחוז סוצ'אבה שרבאוך, קוסטינה, זאכארשט, גאורני וכו', גרצחו יהודים ובגופותיהם התעללו: קארפ, עמ' 25-26, והשווה: Marius Mireu, *Pogromurile din Bassarabia*, Bucuresti 1945, p. 23 יש שהחיילים הרומניים זרקו בעת נסיגתם יהודים מקרונות הרכבת, כפי שאירע, למשל, לאחד מפעילי השומר הצעיר, שמואל שכטר: עדות קמחי, עמ' 11.
 12 לא אחת ביקשו עסקנים ציוניים מקומיים ממחלקת העליה של הסוכנות היהודית וממרכזי המפלגות להחיש העלאתם, וכן ביקשו הסכמה להעברת המוסדות הציוניים מקישינייב לבוקרשט, אלא ש"מאת המוסדות המרכזיים בארץ באה הדרישה להישאר בבסראביה ולהמשיך עד הסוף": פרידמאן, עמ' 90. בפברואר-מארס 1940, סמוך לכניסת-הצבא האדום לבסראביה, נמצאו שם ב"הכשרות" 331 חלוצים: מדרור-הבונים - 133; מהשומר הצעיר - 130; מגורדוניה - 68. כן נמצאו באותו זמן בבסראביה 511 חלוצים שעברו את ה"הכשרות" בשנתיים האחרונות; דוד ויניצקי, בסראביה היהודית במערכותיה - בין שתי מלחמות העולם, 1914-1940, כרך ב', ירושלים-ת"א 1973 (להלן: ויניצקי), עמ' 281-282.
 13 על תופעה זו ב"השומר הצעיר": עדויות א. טורצ'ין, מ"ז, עמ' 4-5; "אדמי", עמ' 2; ליבלינג, עמ' 2-3; קמחי, מ"ז, עמ' 4. בתנועת "דרור": פרידמאן, עמ' 94. על בית"ר בסקוריאן, ש"בערב אחד עבר רוב הקן לתנועה הקומר גיסטית": זאב אגרא, "בין מלחמה למלחמה", סקוריאן בבנינה ובחורבנה, ת"א תש"ד, עמ' 70.
 14 על נסיון של קומוניסטים יהודים להשפיע (גם באיומים) על חברת "גורדוניה" לעבור אליהם (כחודש לפני הסיפוח): עדות חמדה, עמ' 20. ב"השומר הצעיר" התנהל ויכוח (מכוון

אף ראשי מועצות עירוניות: איזיה מורגנשטרן - בסורוקה, קריג - בדיניץ, חיים ליפשיץ - בבריציבה, אברהם ואלאך - בליפקאני, ועוד. ואולם רק מעטים התמידו בדרך גות-המפתח. הללו ניתנו רובן בידי לא-יהודים מקומיים ובידי אנשים שהובאו מעברו המזרחי של הדנייסטר. עם האחרונים היו גם יהודים סובייטיים. ואף כי רק מקצתם באו במגע עם היהודים המקומיים, בעיקר מגעים שבתפ-קד, הרי עצם נוכחותם של בעלי משרות גבוהות אלה מסכה גדלות לאומית והיתה אות לאפשרויות הגלומות ליהודים בברה"מ.

אכן, בזמן הראשון נטו יהודים לפרש כמעט כל דבר במשטר החדש לטובה, להתעלם מפגמים ולדחות חששות, וביחוד אחר שהמוכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית האוקראינית, ג.ס. חרושצ'וב, הודיע קבל עצרת רבבות בקישיניב כי שום תושב בסראבי לא ייענש על עברו. דברים דומים ומזמור לעתיד המזהיר הצפוי ליהדות בסראביה בין שאר האוכלוסיה השמיע גם המשורר הסובייטי איציק פפר, בראשית יולי, כשהופיע בקישיניב במדי הצבא האדום. אם כי לא שכח להיפרע מהבוגדאים והציונים, היתה נימת נאומו מתונה ותואמת את הקו שהיה מקובל בתקופת "ירח-הדבש" באזורים המסופחים.²⁴

ב"ירח-הדבש" נמצאו עדיין יהודים, וגם חוגים מסוימים מן המחנה היידישיסטי ומן המחנה הציוני, שטיפחו אשליות של אפשרות קיום-בדוחק לעצמם בתוך המשטר החדש. אלה תלו תקוות באהדה של המשטר לתרבות יידיש - ואלה עשו גישושים זהירים אצל השלטונות, שמא תיראה תמורה כלשהי מצדם לגבי הציונות. במקרה אחד עלה בידי העסקן הציוני הוטיק שלמה ברליאנד להגיע להסדר חד-פעמי עם השלטון בעניין כספי כלשהו הקשור ב"תרבות",²⁵ אבל בדרך-כלל עלו בתוהו נסיונות ציוניים להידברות עם השליטים החדשים. דרך משל, אנשי תוות-ההכשרה החקלאית

המרשים של חילות הצבא האדום המתקדמים אחזה ברב או במעט בהמוני יהודים. "לא רק פועלים ובעלי-מלאכה, לא רק עמלים ובני שכבות העניים, אלא גם בני שכבות האמידים של האוכלוסיה היהודית בבסראביה ראו בשליטים החדשים את גואלי חייהם".¹⁹ על חוויה זו כתב ציוני ועסקן ציבורי מהעיירה רומנובקה במכתב לקרוביו: "נס גדול התרחש, כמעט הנס של פורים. על-ידי השלטון הסובייטי נגאלנו מצרה גדולה. עשרות יהודים מעירתנו הוכנסו ברשימה השחורה שערכו ה'המנים' הרומניים והת-כוננו להשמידם. אני גופי הייתי בין הראשונים ברשימה השחורה. וכך, הודות לשלטון הסובייטי החדש, ניצלנו ממוות בטוח".²⁰ גם אם תיאור זה נראה כמוגזם הוא משקף אל-נכון את רחשיהם של יהודים רבים, שהשלטון החדש מביא להם שחרור ממועקה קשה. הופעתם והתנהגותם שופעת-החזקים של החיילים, וכן גם הצהרותיהם והבט-חותיהם של נציגי הממשל הצבאי והאזרחי ש"המשטר החדש יביא שלום ורוחה לאוכלוסיה על כל שכבותיה ללא הבדל דת ולשון", עוררו בלב יהודים ציפיות ומשאלות טובות.²¹ ציפיות אלה עוד הגבירו את זרם הרפטריאנטים היהודים מהעבר הימני של נהר פרוט, מהריגאט (ממלכת רומניה).²² לשלטונות הסובייטיים היה עניין מיוחד לתת פרסום לתופעה זו ולהדגיש משמעותה האנושית והפוליטית. העתון "דער שטערן" הביא סיפורו של רופא צעיר יהודי, ג'ון פיינשטיין, שסיים בבוקרשט את הפקולטה לרפואה ועתה נמלט משם. בין השאר סיפר כיצד התנפלו עליו שם סטודנטים מ"משמר הברזל". "אני מוכן להעמיד כל כוחותי והשכלתי", מצהיר הרופא הצעיר, "לשרות המולדת החדשה שזה עתה נגאלה".²³

מספר ניכר של יהודים - בעיקר אסירים פוליטיים לשעבר, פעילים במחנה הקומוניסטי וצעירים ממשפחות עמלות - שולבו בזמן הראשון בממשל המקומי. מהם מוגו

20 תנו"; איציק פעפער, "אין סאוועטישן קישענעוו", ד ע ר ש ט ע ר ן , 9 ביולי 1940, עמ' 3. על ביקורו של פפר בקישיניב ראה גם: "אינעם נייעם הייסבאליבטן היימלאנד", שם. הצלת יהודי בסראביה בכלל וקישיניב בפרט מובאת לא אחת במקורות סובייטיים-יהודיים תוך איזכור "פרעות קישיניב" הידועות לשימצה. כך מספר פפר במאמרו המצוטט לעיל, כי פגש בקישיניב יהודי זקן שהיה עד לפרעות האיו-מות ההן. המשורר היהודי-סובייטי דוד הופשטיין פותח את שירו מאותם ימים, "קישיניב", במלים: "כתם קלון היה שמך - - - ועתה נשטף הכתם - - - וכעת נזכור עיר זו בשמחה" (ד. האפשטיין, "קישענעוו", ד ע ר ש ט ע ר ן , 12 ביולי 1940, עמ' 3). והשווה גם עדות טניה לרנר, עמ' 3.

22 לפי מקורות סובייטיים-הגיעו מרומניה לבסראביה עד ה-26 ביולי 1940 כ-150,000 איש: היסטוריה מ.ס.ר., עמ' 354. על מספר היהודים ביניהם ראה לעיל הערה 1.

23 ד ע ר ש ט ע ר ן , 9 ביולי 1940, עמ' 3.

24 פרידמאן, עמ' 92; עדות ק.א. ברתניני, מי"ז, א', עמ' 19-20. והשווה ד ע ר ש ט ע ר ן , 6 ביולי 1940, עמ' 2.

25 עדות ברתניני, א', עמ' 7.

19 י. שילדקראוט, על חורבות בסראביה, ה"א תשי"ד (להלן: שילדקראוט), עמ' 245, והשווה גם עדות ז. גיטלמן, מי"ז, עמ' 3.

20 לפי שילדקראוט, עמ' 246. בוילנה יצא העתון שבעריכתו של הציוני ד"ר יעקב ויגודסקי בכותרת: "ברכות לשח-רורכם, המוני העם היהודי המדוכא בבסראביה-ובוקובינה"; ווילנער טאגבלאט, 28 ביוני 1940. על המניעים העיקריים לקבלת פני הצבא האדום בשמחה מצד ההמונים היהודים בכל מזרח אירופה ראה בין היתר: יעקב לעש-טשינסקי, דאס סאוועטישע אידנטום, זיין פארגאנגענהייט און קעגנווארט, ניו יורק 1941, עמ' 370-372.

21 המשורר היהודי-סובייטי איציק פפר (שהגיע באותם הימים לקישיניב לבוש מדי קצין הצבא האדום) מתאר שיחה בינו לבין אחד היהודים שם: "תודה לך, חבר קצין! תודה לך עבור השחרור! תודה לך שהצלת את חיי - פונה אלינו יהודי שפניו צהובים. מה קרה? עתה כבר לא יקרה שום דבר... ביום הראשון שעבר אמור היה להיערך פוגרום על היהודים. זה מספר חדשים שהשלטון הרומני הכין אותו. צמדו לחסל פועלים יהודים בקישיניב ואתם הצלתם או-

מספר אחד מהם, שנחקר במשך חדשים רבים:

האנשים הללו שרויים כבר לא רק בהשגחה, אלא גם בפחד מתמיד, מחכים שייקראו שוב. כך קרה גם אתי. - - - היו מטרידי דים אותי מפעם לפעם לחקירות במיליציה. התזמנה היתה מאד אדיבה. - - - ישבנו [אני והחוקר] בחדר קטן. הוא אמר לי לשבת. ראשית דבר - הוציא אקדח, הניחו על השולחן... במשך השנה שחקרו אותי אמרו לי: אנחנו יודעים שהיית פעיל. לא נניח לך. אם אתה באמת רוצה להוכיח לויאליות, אתה צריך לגלות לנו מה מספרים חבריך. - - - בחקירות החתימו אותי שאסור לי להוציא אף מלה שאני מוזמן וכו'. הם הזהירוני לשמור את הסוד.²⁹

על אף החשאיות החמורה נתגלה שמץ מן הדברים. באחד מכתבי הזכרונות, למשל, מסופר על איסר רבינוביץ, המזכיר לשעבר של קרן קיימת לישראל, מבין הראשונים שהובאו לחקירות:

זמן ממושך אחרי-כן לא ראו אותו כלל. כשנפגש לימים עם חברים ומכרים, היה נצור-לב ומסוגר בתוך עצמו. היה מדבר מעט, ורק נאנק. - - - ראו בעין שהאדם סובל יסורים עמוקים, דועך כבר, מידרדר והולך מיום ליום ועולמו מחשיך עליו. - - - היו מרגישים שהוא מבקש להימנע מפגישות עם חברים... יום אחד, שלא בצפוי, לאחר שלא ראינוהו זמן ממושך, הוא הופיע... הוא ישב דומם וגונח... לבסוף קם נמרצות ובקול חנוק רעצבני פתח במלים מקוטעות: אינני יכול עוד... אני נחנק!... "הם" חוקרים אותי בשאלות... אני חושש לעצמי... אני חושש לחברי... קשה עד מאד לעמוד בנסיון... קשה לעמוד "בפניהם"... אני מוכרח לצאת מן "המיצר"... להימלט, להיעלם.³⁰

במקרים מועטים הצליחו אנשים להתחמק מהמשך החקירות ולברוח למקום אחר. היו גם מקרים של איבוד לדעת.³¹ פשטו שמועות, מהן נכונות מהן מדומות, על הלשנות והסגירות, מתוך מניעים שונים, אף מתוך כפיה. רבים חששו פן יבולע להם.

בעיצומן של החקירות גברו גלי המאסרים, שהסתיימו תכופות בגירושים לסיביר ולמקומות אחרים בעמקי רוסיה. בין הנאסרים הראשונים, ב-7 ביולי, היה מנהל הג'וינט והפאונדיישן³² ברומניה יצחק מילשטיין. מאסרו עורר תדהמה, כי הוא היה ידוע בציבור היהודי כפרו-סובייטי מובהק.³³ אחר שבוע, בליל ה-14 ביולי, נאסרה קבוצה של

"מסדה" שעל-יד בלצי קיימו דיונים ממושכים עם המפלגה הקומוניסטית והשלטונות, שהחווה תיהפך למעין כפר או בית-ספר חקלאי. התשובה הסופית היתה, כי "המולדת הסובייטית יש לה נסיון רב מאד וצריך לסמוך עליה, ומה שהיא מציעה - יש לעשות, ולא לבוא בהצעות פרטיות".²⁶ החלוצים קיבלו את הדין, אבל באותו זמן החלו בפעילותם המתחרתית שעיקרה העברה בלתי-ליגלית של עשרות חברים לשטח הרומני.

"ירח-הדבש" לא האריך ימים גם בתחומים אחרים. במוסדות המרכזיים של הרפובליקה המולדבית היה ייצוגם של הגבחרים היהודים קטן הרבה ממשקלם היחסי באוכלוסיה,²⁷ אף-על-פי שרבים מהם היו מפעילי מערכת הבחירות של ינואר 1941. אף אוהדים של המפלגה הקומוניסטית, ואפילו באמניה הוותיקים, הילכו בהרגשת קיפוח, שהשלטונות מעדיפים פקידים סובייטיים בעמדות-מפתח על מולדבים וכל-שכן יהודים. לאמון המפלגה זכו אך פעילים יהודים מועטים, בעיקר אסירים פוליטיים לשעבר. קצתם מוננו לתפקידים בכירים, ביחוד בשדה הפובליציסטיקה, כגון דוד פיירשטיין (ואלטורין) - הממונה על מחלקת התעמולה של הועד העירוני המפלגתי בקישיניב, ברוך-משה דויטש, יעקב בוגוסלאבסקי, אברהם דרישקובסקי, אברהם אורייג, פרידה שוויטקוי ואחרים.

תהליך ההתפכחות בציבור, לרבות מחנה השמאל, הואץ בעקבות גזירות השלטון, שתכפו בלי סדר ושיטה נראים לעין, כמו מיבצע הפספורטיזציה. לכאורה היה זה סתם מיבצע מינהלי, להחלפת תעודות-הזהות הרומניות בסובייטיות, אך למעשה היתה טמונה בו מזימה. חששות נת-עוררו לא רק בקרב משוללי תעודות חדשות אלא גם במקבליהן - בגלל ציון הסעיף 39 בתוכן. הללו נאסרו עליהם מעתה לגור בעיר גדולה ובמחוזות מסוימים ואנוסים היו לעקור למקומות אחרים.²⁸

עוד פרשה שגרמה למועקה היתה פרשת החקירות. אנשים שונים, מהם עסקני-ציבור ופעילי מפלגות לשעבר, היו מוזמנים אל שלטונות הבטחון ונחקרים שם ארוכות, בעיקר בלילות, על פעילותם שלהם ועל פעילותם של אחרים.

29 עדות ברתיני, ב/ עמ' 5-10.
30 שילדקראוט, עמ' 207-208. על תכניות המתרת הציונית להבריח את איסר רבינוביץ מבסראביה: עדות חמדה, עמ' 32-33, 40.
31 ישראל גרוזמן מבריצי'אן, שהוזמן רצופות לנ.ק.ו.ד. לחקירות ליליות ונהפך ל"עצוב ומדוכא, מכונס בתוך עצמו" - נמצא תלי בביתו; שלמה ווייסברג, עמ' 123, 130.
32 ברומניה כיהנו שני מנהלים בג'וינט ובפאונדיישן.
33 אכן, סמוך לכניסת הצבא האדום לקישיניב הוצע למיליטריין להישאר ללון בריגאט מטעמי זהירות, אלא שהוא סירב בתוקף: עדות אוסוסקין, עמ' 3. והשווה פרידמאן, עמ' 92. כשהגיע הצבא האדום לקישיניב יצא לקבלם בשמחה ובהתלהבות; אחת הסברות על מאסרו היא שהיתה הלשנה של נהגו הפרטי. ראה עדות ברתיני, א/ עמ' 8. והשווה עדות אוסוסקין, 4, 16.

26 עדות חמדה, עמ' 14.
27 לפי מקורות סובייטיים היה התרכב הלאומי של 266 הצירים שנבחרו ב-12 בינואר 1941 לסובייט העליון של הרפובליקה המולדבית כלהלן: מולדובנים - 56%; אוקראינים - 22%; רוסים - 17%; אחרים - 5% (היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 385-386). מכיון שמקור סובייטי אחר - Молдавская ССР в Великой Отечественной Войне, Кишинев 1970 (להלן: מ.ס.ס.ר.), עמ' 38 - מציין אחדים מן הלאומים "האחרים", גאגאוזים ובולגרים, הרי הצירים היהודים היו פחות מ-5%, בעוד שבאוכלוסיה היו, כאמור, למעלה מ-7%. על הצירה היהודיה לרנר מבריצי'אני - עדות ברתיני, ב/ עמ' 2.
28 אי-אלו דוגמות לאי-הבהירות והמבוכה שנתלו למיבצע הפספורטיזציה: עדות ברתיני, ב/ עמ' 9-10; פרידמאן, עמ' 98; עדות עזרא דובינסקי, ארכיון יד ושם, 03/2805, עמ' 4.

כך, נכללו בין הגולים גם אנשים מתחנה הקומוניסטי ואוהדיו. וכן דליי-הכנסה.³⁸ וכך מתוארת הוצאת משפחה יהודית מבלצ'י, בדמי הלילה, בזכרונות של אחד הגולים: הדלת נפתחה. שלושה גברים התפרצו פנימה ותפסו עמדות. אחד מהם במדי סרן של ה"ג.ק.וו.ד." הוא עמד ליד השולחן ובקול צרוד לחש קצרות: ובכן, קומו בשקט והתלבשו; הקשיבו היטב, לפניכם חמש-עשרה דקות. איספו מהר תפוצים החיוניים ביותר וצאו החוצה. שם מחכה לכם מכונית. בהתאם להוראות משרד הפנים אתם מועברים מאזור הגבול. בנתם? - - - ניגש אבי אל אמי ועזר לה להתלבש. התלבשתי אף אני בחפזה ומיהרתי לעזרת הורי. אחותי מיהרה אל ארון הבגדים. הוציאה מתוכו את תעודת הקומסומול שלה והתקרבה לקצין. היא נעצה בו עיני זאבה טורפת ובחמת זעם קרעה את תעודתה תוך ככי קורע-לב.³⁹ ובעיירה רומנובקה:

תהלוכה של עשרות עגלות עמוסות אנשים וצורות. הדרך מוארת בלפידים בתוך החשכה... גניחות דמומות, אנקות מרטיטות שהתפרצו מעשרות לבבות אומללים, התערבו בנחרת עשרות הסוסים, הרתומים לעגלות ובקריאה הרוסית הידועה "פושלי" (לילך!) - כך הובילו את האומללים אל תחנת הרכבת, שם הכניסום לקרונות-משא... לכיוון בלתי-ידוע, הרחק-רחוק.⁴⁰ בעוד אלה מיטלטלים בקרונות הדחוסים ברחבי רוסיה, מולאו קרונות חדשים. אך ב-22 ביוני פרצה המלחמה וההגלות ההמונית שוב לא יכלו להתבצע בהיקפן המ- תוכנן. אלא שגם אז לא הופסקו לגמרי, ואפילו סמוך לכניסת צבאות הגרמנים והרומנים.⁴¹ בסך-הכל הוגלו ע"י השלטון הסובייטי באותה שנה 8,000-10,000 נפש מיהודי בסראביה.⁴²

לידיניץ (להלן: רייכער, מארטיראלגיע), עמ' 736, 739, 755.
 37 על ההנחיות לביצוע ההגליה של "הבלתי-מהימנים" ב-14 ביוני 1941 - תוכן הטלפוגרמה של ראשי הקומיסריון לבטחון המדינה במוסקבה, סרוב ואבאקומוב: W. B. Walsh, *Readings in Russian History*, Syracuse University Press, 1959, III ed., pp. 634-638.
 38 כך הוצא מבריצי'בה אהרן צינמן, שהיה "ידוע כנוהה אחרי המשטר הסובייטי" (הרב שלאפי, עמ' 393). מקלרש הוצאו "גם עניים ואפילו בעלי נטיה שמאלית" (ס. קנדל, עמ' 397). מבריצי'אן הוצא יוסף רוזנבלאט, ש"עזר ותמך בתנועת הקומוניסטים כבר בימי הרומנים, בשלמו מס תמידי לתנועה זו" (שלמה ווייסברג, עמ' 129).
 39 מנחם אקרמן, בצל מוסקבה, ח"א, 1953 (להלן: אקרמן), עמ' 13-15.
 40 שילדקראוט, עמ' 247.
 41 כך נאסר והוגלה לאירקוטסק מוניה זיסמן, ממנהיגי "גור-דוניה", 5 ימים לאחר פרוץ המלחמה, ב-27 ליוני 1941, ולאחר זמן-מה גם העתונאי י. ויינשטיין מצעירי-ציון (פרידמאן-עמ' 101). הסופר והמתנדב ק. א. ברתיני' מקישינייב נאסר וגורש עם בני-משפחתו מבסראביה ב-2 ביולי. ימים ספורים לפני נסיגת הצבא האדום (עדות ברתיני, ב' עמ' 11). קיימים אומדנות מפליגים ביותר לגבי מספר המגורשים היהודים מבסראביה, כמו הגירסה ש"מקישינייב גופה נשלחו יותר משנים-עשר אלף נפש" (פרידמאן, עמ' 100), אך יש להעדיף את הגירסה של ד"ר ש. ביקל, לפיו מספר הגולים היהודים מבסראביה וצפון-בוקובינה ביחד היה 10,000 איש. גירסתו מסתמכת גם על סוכנות "יוניטד פרס" מברלין (וויטורול בוסטרו, 6 באפריל 1954, עמ' 31).

מנהיגי המפלגות הציוניות בקישינייב ובערי-השדה.³⁴ בגל- מאסרים זה ושל-אחריו נאסרו גם חברי מפלגות רומניות, וכן בעלי תפקידים ממלכתיים ומוניציפליים בתקופת השלטון הרומני.³⁵ ואנשי הו'נדרמריה. משום-מה פסח גל- המאסרים על אנשים מרכזיים ברחוב היהודי, כגון יו"ר ההסתדרות הציונית של בסראביה שלמה ברליאנד, יו"ר ויצ"ו יהודית גלד, ועוד. לעומת זאת נאסרו אז יהודים שפעלו בעבר במחנה השמאלי והקומוניסטי ועתה הואשמו בסטיות טרוצקיסטיות, כגון נטע מאנגר, אליהו גלזמן, רוכוואנגר ואחרים. ניתן להעריך שבמשך השנה הראשונה לשלטון הסובייטי בבסראביה נאסרו שם מאות יהודים, בהם כלולים אלה שנתפסו בחציית הגבול ואלה שהואשמו בעבירות כלכליות.

אור ל-14 ביוני 1941, שבוע לפני פלישת הנאצים, החל לפתע בבסראביה, כבשאר השטחים המערביים שסופחו לאתרונה לברה"מ, מיבצע הגליה המונית רבבות, ובתוכם אלפי יהודים, שולחו לסיביר ועוד מקומות נידחים. הם הוצאו מבתיהם באישון לילה ונדחקו לעגלות, משאיות וקרונות שהסיעום ליעד בלתי-ידוע מעבר לדנייסטר. היו ביניהם פעילי מפלגות וארגונים, וכן יהודים מבוססים במעמד כלכלי. הם גורשו יחד עם בני משפחותיהם.³⁶ אף-על-פי שהקריטריונים להגליית האנשים וכן הביצוע הארגוני-טכני נקבעו בהנחיות-נוהל נוקשות על-ידי מוס- דות הבטחון המרכזיים של ברה"מ,³⁷ ואולי דוקא בגלל

34 בקישינייב נאסרו 3 חברי המרכז של המפלגה המאוחדת "צעירי ציון - פועלי ציון" (מיכאל קוטלאר; עורך אונוער צייט - זלמן רוזנטאל; מנהל המשרד הארץ-ישראלי ומוכיר "תרבות" - דוד וינצקי), 2 מראשי מזרחי (בן-ציון ויינ- שטיין ולייב אלכסנדרובסקי), 1 מהמרכז הציוני-כללי (חיים כהן). לאחר זמן-מה נאסר יצחק ריטאך, מראשי "דרור". מבין ראשי הציונים בערי-השדה נאסרו אותה שעה: עו"ד פלדמן, יו"ר ההסתדרות הציונית ומראשי הקהילה בחוטינ; ד"ר פארפר בקאהול; מ. אברמוביץ, יו"ר ההסתדרות הציונית בבלצ'י; הרב שטרנברג, מראשי המזרח בדומברובני; אפרים זילבר בסורוקי ורבים אחרים. חלק מהם נשפטו (שלא בנוכחותם) למאסר מ-5 עד 10 שנים במחנות עבודה ונשלחו בינואר 1941 לחבל ארחהנגלסק שבצפון ברה"מ. מעטים שרדו מהם (לפי שילדקראוט, עמ' 203; פרידמאן, עמ' 92-93, 98-97). יש סברה כי האסיר מיכאל קוטלאר, שהוזכר לעיל, נשבר ברוחו ו"היה אחראי למאסרים של אנשים אחרים"; עדות ברתיני, ב', עמ' 5, והשווה עדות ז. גולדשטיין, מ"ז, עמ' 6.
 35 כך נאסרו בקלרש אלה שניהנו שם קודם כראשי-העיר וביניהם לייב לזבניקוב, זכריה ארליכמן, אברהם קופ-ס. קנדל, "ימים טרגיים", ספר קלרש (להלן: ס. קנדל), עמ' 395-396. והשווה הרב שלאפי, עמ' 392. בחוטינ נאסר מיכאל שור, בשעתו ציה בפרלמנט מטעם מפלגת-העם של מרשל אברסקו: עדות ד"ר ליפא זייזמאן, ארכיון יד ושם, 03/1920, עמ' 5.
 36 זנדל וייסמן, "חורבן ואוש", ספר קלרש (להלן: וייסמן), עמ' 401; מענדל שיף, "דעם אוונט ווערט גע- שאסן", יד לידניץ (להלן: מ. שיף), עמ' 328; מרדכי רייכער, "די מארטיראלאגיע פון די יעדניצעער יידן", יד

המישור הכלכלי-סוציאלי

ב-15 באוגוסט 1940, שבעה שבועות לאחר ההשתלטות הסובייטית על בסראביה ושבועיים לאחר סיפוחה לבריה"מ, כחלק מן הרפובליקה המולדבית, פורסם והופעל "חוק הלאמת הבנקים, מפעלי תעשייה ומסחר, אמצעי התעבורה היבשתית והמימית והתקשורת" בבסראביה.⁴³

שינויים כלכליים נסתמנו בקרב האוכלוסיה היהודית כבר מהימים הראשונים של כניסת חיילי הצבא האדום. הללו וגם הפקידים הסובייטיים המרובים שהובאו לכאן קנו מכל הבא ליד בלי לשאול למחיר. וכשנודע כי האורחים קונים הכל, החלו גם בני המקום לקנות מה שנחוץ ומה שלא נחוץ. החנוונים פחדו "שמא ייאשמו בספקולציה ומכרו כל מה שנדרש וכל מה שנמצא בחנויות".⁴⁴ החנויות והמחסנים נחרקו והורגש מיד מחסור חמור של "המצרכים הרא- שוניים, כגון הנעלה, הלבשה, כלי-מטבח וכו', ואפילו פת הלחם הושגה רק אחרי עמידה ממושכת בתור".⁴⁵ כן אירע שלא מעטים מהסוחרים, ואפילו מהחנוונים הזעירים, נותרו עם "שקים של כסף" וללא סחורה - "כל רכושם הלך לאיבוד".⁴⁶ המצב הוחמר מפני הפרשה-השערים העצום של הליי המקומי לעומת הרובל,⁴⁷ וכן מחמת ההגבלות למשיכת כסף מהבנקים. אז פסקו גם משלוחי הסיוע בדולרים, שהרבה יהודים היו מקבלים מעבר לים. הוקפאה הפעילות הבנקאית, לרבות קופות-החסכון הקטנות שהיו לעזר לשכבות העמ- מיות היהודיות בבסראביה. המוני משפחות יהודיות נכרתה פרנסתם. אף אותם החנוונים והרוכלים שניסו להיאבק עם המציאות החדשה ולהמשיך איך-שהוא בעסקיהם, נאלצו לחסלם מכובד המסים החדשים שהטילו עליהם השלטונות. אלפי מפרנסים יהודים היו למחוסרי אמצעי-מחיה. ביחד עם אלפי צעירים יהודים שסבלו מאבטלה כרונית זה מכבר היוו טירדה רצינית למשטר החדש. לכך נוסף עניין הבעלים לשעבר של מפעלים מולאמים. אלא שהללו נחשבו, לפי הקריטריונים המקובלים במשטר הסובייטי, למעמדות נצ-

לניים "אנטי-סוציאליים", שאין לשלטונות אחריות מוסרית או ממלכתית עליהם. בעלי מפעלים שהושארו זמנית במפ- עליהם, כדי להכניס לתפקיד את המנהלים החדשים,⁴⁸ היו נתונים למעקב עויין וטורדני מצד הקומיסרים, "כדי לסכל נסיונות סאבוטאז'".⁴⁹

בסראביה הוצפה קצינים, פקידים, מורים ומומחים שונים, שבאו ממקומות שונים בבריה"מ, "להושיט עזרה" לרפוב- ליקה הסובייטית הצעירה.⁵⁰ אלה, המעט שתפסו מן התוש- בים המקומיים את המשרות הממשלתיות וביחוד עמדות- מפתח, גם החריפו את בעיית הדיור. לשם הקלתה הוחל בהלאמת בניינים גדולים ובהפקעת חדרים או דירות שלמות. נפגעו מכך בעלי רכוש לשעבר, בני המעמד הבינוני, ואף בני שכבות נמוכות.⁵¹

בעלי-רכוש לשעבר ומובטלים מאונס צפויים היו גם לשלילת כרטיסי המזון (וכן, כאמור, לאי-קבלת תעודת- זהות, או לקבלת תעודת-זהות בציון סעיף 39 המביש). רבים מהם אזורו מאמצים להשיג עיסוק כלשהו ולהשתלב במסגרת יצרנית כלשהי. אולם כדי להתקבל במשרה ממ- שלתית-ציבורית נדרש המועמד להגיש בקשה בצירוף שאלון, שבין פרטיו האוטוביוגרפיים הושם דגש על המצב הסוציאלי והעבר הפוליטי. היה בכך סיכון להיחשף כ"יסוד עויין" או "בלתי-מהימן". לכן יש שפעילים ציונים, בעלי- בתים, סוחרים וחנוונים לשעבר העדיפו עבודות פיסיות פשוטות וקשות, כגון טעינת קורות ופריקתן, סבלות באסמי תחנת-הרכבת, חטיבת עצים ועוד. בעבודות אלו הליטו על עצמם אלמוניות, ואפילו היו פטורים מ"הערות בוז והש- פלה" כבמקומות-עבודה הקרובים לעיסוקם הקודם.⁵² אפיקי השתלבות בפעילות המשקית הממלכתית וכן סי- כויי פרנסה סבירה היו פתוחים למדי לבעלי-מלאכה. השל- טונות עודדו את התארגנותם הקואופרטיבית בקבוצות, שכונו "ארטל". לעידוד מיוחד זכו בעלי-המלאכה הזעירים, "קוסטארניקים".⁵³ הרבה פעמים קבעו הקואופרטיבים הללו

49 מ.ס.ס.ר., עמ' 30. על "גילוי עשרות סוכנים עוינים" באר- גונים סובייטיים וכלכליים שונים בבסראביה על-ידי מוסדות הבטחון הממלכתי ראה: История Кишинева, Киши- неב 1966 (להלן: היסטוריה של קישיניב), עמ' 306.

50 מ.ס.ס.ר., עמ' 27.
51 דוגמת להפקעת דירות וחדרים: עדות ע. דובינסקי, ארכיון יד ושם, 03/2805, עמ' 5; הינדה סאנדלמן, עמ' 466; עדות מ. כגן, ארכיון יד ושם, 03/900, עמ' 2; חיה מונדריאן, עמ' 149; שלמה ווייסברג, עמ' 130.

52 ס. קנדל, עמ' 396; פרומה קוגאן-גרמן, "אזורים יהודי הנאצים", ספר קלרש, עמ' 38.

53 "המפלגה והממשלה של הרפובליקה תמכו בהתאגדות הקוסי- טארניקים במסגרות קואופרטיביות, שהן צורה סוציאליסטית יותר" - מ.ס.ס.ר., עמ' 31. תוך מחצית השנה הראשונה למשטר הסובייטי בבסראביה הוקמו בה, לפי אותו מקור, 288 קואופרטיבים יצרניים שאיגדו בתוכם למעלה מ-12,000 קוסטארניקים (שם, שם).

43 מ.ס.ס.ר., עמ' 30-31.
44 ס. קנדל, עמ' 396, והשווה הינדה סאנדלמן, עמ' 466. והשווה עדויות צ'רנה מנדלסון, מ"ז, עמ' 2; עדות א. טורצ'ין, א' מ"ז, עמ' 6; לרנר, עמ' 8-9.

45 פרומה קוגאן-גרמן, עמ' 365, והשווה הינדה סאנדלמן, עמ' 66; רייכער, מארטיראלאגיע, עמ' 753. והשווה גם עדויות רוזה תור, מ"ז, עמ' 5; י. יקיר, ב' מ"ז, עמ' 10; י. יקיר, ד', עמ' 8; הרב אלקיס, מ"ז, עמ' 5.

46 עדות ליבלינג, עמ' 5.
47 מחירו הרשמי של הרובל היה 40 ליי. אבל במקרים רבים שולמו אף 100 ליי תמורת רובל (ראה עדות טניה לרנר, עמ' 9).

48 איזיק ברג, המנהל לשעבר של בית משרפות היי"ש בכריי- צ'אני היה מוסע יום יום בכרכרה למפעל, שם היה מדריך את המנהלת החדשה (פועלת נקיון לשעבר שלא ידעה קרוא וכתוב). לימים הוגלה ברג יחד עם משפחתו לעמקי ברה"מ (שלמה ווייסברג, עמ' 130).

הקימו השלטונות בית-ספר בן ארבע כיתות בכפר פאפאן, מחוז בלצ'י, באחוזתו של בעל-אדמות רומני, מונה שם כמנהל ומורה בשתי כיתות חנווני יהודי, שבצעירותו עסק בהוראה. בנו, שזה עתה סיים תיכון עברי, מונה למורה בשתי הכיתות האחרות. רפבו של בעל-האחוזת מונה שרת של המוסד.⁵⁴

צעירים וצעירות יהודים נתקבלו לעבודה גם בבתי-החרושת וגם בשירותים ציבוריים - תעבורה, תברואה וכדומה. יש לציין כי מצבן של משפחות ברוכות-צאצאים שפר בתקופה זו, משום שבניהם המבוגרים שימשו מקור-הכנסה. אבל אפשרויות הקליטה להמוני הצעירים היהודים בבסראביה במנגונון או במשק הממלכתי היו מוגבלות למדי - אם מחוסר הכשרה מקצועית ואם מחמת ההתחרות מצד הפקידים הסובייטיים שהובאו לכאן, ובעיקר משום העדר כלכלה ותעשייה מפותחת. ללא עיסוק נותרו גם צעירים מרובים, שאף לא היה בידיהם לנצל את האפשרויות המרווחות ללימודים מקצתם פנו לעסקי השוק השחור, כמעשי הקשישים מחוסרי בסיס כלכלי מוצק. לא מעטים מהם הובאו ל"בתי-דין עממיים" ונשפטו על עבירות כלכליות.⁵⁵ מחמת קשיים כלכליים הגיעו להתנגשות עם החוק הסובייטי, ועד לטינה למשטר, גם אנשים שבתחילה היו מאוהדיו ומחסידי.

אחד הפתרונות שהשלטונות הציעו אז למחוסרי העבודה היה - לנסוע לעבודה בפנים ברה"מ.⁵⁶ בעיקר למרכז התעשייתי דונבאס שבאוקראינה.⁵⁷ אך מעטים מהצעירים שנאותו להצעה נקלטו במקומותיהם החדשים להנחת דעתם, אבל למעשה בזכות הגזירה הזו ניצלו רובם מפורענויות השואה בעת כיבושה של בסראביה בידי הגרמנים והרומנים.

ה מ י ש ו ר ה ת ר ב ו ת י י ע ר כ י

כיון שכניסת הצבא האדום לבסראביה חלה בראשית החופש הגדול של רוב המוסדות החינוכיים, נתאפשרה לשלטונות תקופה פנויה לתיכנון הריאורגניזציה במערכת החינוכית לשנת-הלימודים הבאה. המדיניות החדשה האיצה הרחבתה של מערכת-החינוך ואכפה עליה סובייטיזציה מוחלטת.

מושבם בבניינים של מוסדות יהודיים. כך הוקמה המאפיה הקואופרטיבית בבריצי'בה במעון של בית הספר "תרבות". בליפקאני פעלו הארטלים לנגרות וחייטות בבתי-כנסת.⁵⁴ במקום החנויות שנסגרו הוקמו קואופרטיבים לשיווק מכו-לת, סדקית, אריגים ושאר מצרכים. היו גם קואופרטיבים לשירותים, כגון ספרות וכדומה.⁵⁵

עם הלאמת הקרקעות והרפורמה האגררית, שהחלה מאוגוסט 1940, נתאפשר רק למועטים מבעלי-קרקעות יהודים להחזיק באדמותיהם כמקור פרנסה. החלקה שנותרה ברשותם הוגבלה כפי מספר הנפשות במשפחה. ראש המש-פה שקיבל חלקת קרקע, או שהותר להוסיף ולהחזיק את אדמתו (או חלק ממנה), היה חייב להוכיח כי הוא ומשפחתו אמנם מעבדים את האדמה - והם לבדם, בלי שכירים. היתה גם ביקורת חמורה על היכול.⁵⁶ בכל זאת נמצאו משפחות יהודיות במקומות שונים בבסראביה שהתפרנסו מעבודה חקלאית וגם במסגרת קואופרטיבית.⁵⁷

אחת מאפשרויות התעסוקה הרווחות ביותר ליהודים, ובעיקר לצעירים שבהם, היתה ההוראה, שכן השלטון החדש שקד נמרצות לפתח את מערכת החינוך, בלי לפסוח על שום עיירה וכפר. מאות צעירים יהודים, גם בעלי השכלה בינונית, עברו קורס קצר של כמה שבועות והתפזרו על פני מוסדות החינוך בבסראביה להרביץ תורה. את ההרגשה של רבים מהם משקף יפה קטע-הזכרונות הבא, "שאמנם נימה אישית-משפחתית יש בו, אולם יש לציניו כאפייני לימים ההם":

אחי דודיק ז"ל עסק בהוראה. בעיקר לימד נערים ונערות באורח פרטי [שעורים אקסטראניים], כיוון שלא נתאפשרו תפקידי הוראה ליהודי בתקופה האחרונה של שלטון הרומנים. עם בואם של הסובייטים לא היתה קיימת שום בעיה - ואחי נתקבל לתפקידי הוראה לא הרחק מקלרש. הוא היה מאושר. - - - הגנה הופיע אחי לחדדי וכאלו ביקש לשתפני בחוויותיו, פנה אלי ואמר: ראי נא חנה'לה מה חסר לנו עתה?⁵⁸

חוסר המעש של רבים מבעלי המעמד הבינוני, שבקושי התקיימו עתה על הסכונותיהם הדלים, הניע את בעלי ההשכלה מתוכם, כל שכן אלה שעסקו בשעתו בהוראה או שהיו קרובים לעיסוק זה, לקבל משרות מורים. למשל, כאשר

59 עדות טורצ'ין, א', עמ' 6-7.
 60 עדות ליבלינג, עמ' 9. על "היאבקות עם הספרות שהביאה בזק לבנין הסוציאליזם ואיפשרה ליסודות עוינים להמשיך קיומה הטפילי": היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 381.
 61 לאה גאנדלמאן-לרנר, "במרחקים ובחזרה", פנקס ברי-טשיבה (להלן: לאה גאנדלמאן-לרנר), עמ' 474. על פתיחת הרשמה של יהודים בבסראביה לנסיעה לבירובידזין, כשהוצאות הנסיעה משולמות על-ידי הממשלה: דער אמעריקאנער, 15 בספטמבר 1940, עמ' 5. מקור זה הסתמך על ידיעות מראדיו בסראביה ולפיו יצאה כבר מקישינייב הקבוצה הראשונה, בת 360 איש.
 62 עדות צ'רנה מנדלסון, עמ' 7; עדות "אדמי", עמ' 1-2; הינדה סאנדלמן, עמ' 466.

54 עדות ליבלינג, עמ' 5; אסתר שטיגליץ, עמ' 454.
 55 דוגמאות: מיכל ולאה פרנס, "ימים קודרים", פנקס בריטשיבה (להלן: מ. ול. פרנס), עמ' 442; הינדה סאנדלמן, עמ' 466; רייכער, מארטיראלאגיע, עמ' 730-731, 754.
 56 עדות ת. תור, מ"ז, עמ' 3.
 57 על התארגנות קבוצת יהודים לעבוד בכרמים: בן-ציון חיי'מוביץ, "ימיה האחרונים של קהילתנו", אורה איוב בבנינה ובחורבנה (להלן: בן-ציון חיימוביץ), עמ' 159. על חלקת קרקע ליד קישינייב שנמסרה לקולקטיב חקלאי יהודי של 417 איש: ג'ואיש'כרוניקל, 20 בספטמבר 1940, עמ' 6.
 58 ס. קנדל, עמ' 395.

יהודיים - 2 יסודיים ו-2 תיכונים. אף בבלצי הופעל בית-ספר תיכון יהודי, שקלט גם הרבה תלמידים חדשים, ורבים משכבות עניות, עד שהיה צורך להרחיבו. נפתחו בו גם חוגים למוסיקה, לטכניקה ועוד.⁶⁰ ברומנובקה נפתחו שני בתי-ספר רוסיים ואחד יהודי - במקום בית-הספר העברי שמקודם. כן היו בתי-ספר יהודיים בקלרש, בטאלרשט ובאורהאיוב. בידיניץ נפתח בית-ספר יהודי אחד, תחת השלושה שמלפני-כן, ועוד רוסי אחד ואחד מולדבי. ביה"ס היהודי נקרא "יידישע נישט פולע מיטלשולע" (בי"ס יהודי תיכון לא-מלא) ובו 7 כיתות ("סמילטקה"). בכל זאת היה רחוק מלכלול את כל התלמידים של מוסדות החינוך היהודיים וחלק מהם עברו לבית-הספר הרוסי. כל המורים שקודם לימדו עברית המשיכו ולימדו עתה באותו בית-ספר חדש.⁶¹

מנהלי בתי-הספר הובאו בדרך-כלל מעבר לדנייסטר, בעיקר מאוקראינה. על כן ניתנה להם, וביחוד בקישינייב, סמכות רבה - סמכות מקצועית וגם, או בעיקר, אידיאולוגית-פוליטית. הם השגיחו בשבע עיניים על מילוי תכנית-הלימודים ובמיוחד על התוכן, שיהא בהתאם לקו. כן עקבו בקפדנות מרובה אחרי המורים הותיקים ומידת הסתגלותם למשטר הסובייטי. לעתים דרשו ממורים שידווחו על שיחות עמיתיהם. מורה מבית-הספר היהודי מס' 25 בקישינייב מספר בעדותו על מנהל המוסד, יהודי סובייטי: "ביום הוא מנהל ובלילה הוא דבר-מה אחר".⁶²

גם ספריי-הלימוד בידיש הובאו רובם מבריה"מ. חלק ניכר מהם היו תרגומים מספרים רוסיים, והיו קשים לקריאה מפני התרגום הלקוי. הגיעו גם קצת ספרים יהודיים מקוריים, בעיקר ממקומות שבהם היו קודם בתי-ספר יהודיים, וביניהם יצירות מסוימות של סופרים יהודיים-סובייטיים, אלא שגם בספרים הללו הוצנעו בדרך-כלל ערכי יהדות.⁶³ השינויים החדשים בקיצוניים בשפת-הלימודים ובתוכנם גרמו משברים הן לתלמידים והן למורים הותיקים. מספר מורה עברי ותיק שהועבר לבית-הספר היהודי מס' 4 בקישינייב: "עם היפתח

ונקטו פעולות ממשיות: כ-5,000 איש, בעיקר צעירים בעלי רקע השכלתי מסוים (ובניהם, כאמור, הרבה יהודים) נשלחו לקורסים מזורזים להוראה, וכ-1,000 מורים הובאו מהרפובליקות האוקראינית והרוסית.⁶⁴ המורים הותיקים, חוץ מנחשדי פגמים פוליטיים שפוטר, הוכשרו רובם הכי-שרה מיוחדת להשתלבות במערכת החינוכית.

ב-12 לאוגוסט 1940, לקראת שנת-הלימודים החדשה, פורסמה הודעה מטעם מועצת הקומיסרים העממיים של מולדביה הסובייטית ומוסדות המפלגה הקומוניסטית על הריאורגניזציה של בתי-הספר בבסראביה לפי השיטה הסובייטית. הודגש עקרון לימודי-חינם בגיל 8-14.⁶⁵ לפי נתונים רשמיים הופעלו בשנת הלימודים 1940-1941 במיב-צע הריאורגניזציה 1,833 בתי-ספר יסודיים בבסראביה: 1,183 מולדביים, 400 רוסיים, 227 אוקראיניים ו-23 אחרים.⁶⁶ בתוך ה"אחרים" נכללו 11 בתי-ספר יהודיים בלבד, לעומת 37 בתי-הספר העבריים בשנת-הלימודים שקדמה לסיפוח הסובייטי (1939-1940) אשר מנו 4,803 תלמידים.⁶⁷ הוראת העברית בוטלה בבתי-הספר החדשים באפס-יד. למראית-עין היו מכנסים פה ושם את ההורים לאספת-משאל על שפת ההוראה הרצויה להם, אבל למעשה היו הדברים קבועים מראש ויו"ר האספה היה מתמרן את מהלכה אל ההחלטות המתאימות.⁶⁸ ואפילו נתקבלה החלטה להמשיך בקיומו של בית-ספר יהודי, ולו גם בלשון יידיש, לא היו מורין כן אם הדבר לא תאם את התיכנון הממלכתי.⁶⁹ ניתנה האמת להיאמר: גם ההורים היהודים לא היו להוטים בכל עת שילדיהם ילמדו דווקא בידיש, שהרי אם כבר לא בעברית, כמקודם - סברו ושקלו - מוטב שילמדו בלשונות המדינה, מולדבית או רוסיית, ויפיקו תועלת מרובה יותר.⁷⁰ מן הסיבות שצוינו כאן ושלא צוינו, המסגרות החינוכיות של היהודים הצטמצמו במידה ניכרת, ובעיקר בפרובינציה. כך לא נפתחו בתי-ספר יהודיים במקומות שקודם היו בהם מוסדות חינוך עבריים, כגון בליפקאני, בבריציבה ובמקומות אחרים. לעומת זאת הופעלו בקישינייב 4 בתי-ספר

63 היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 370, והשווה עדויות טורצ'ין, ב' עמ' 3; יקיר, ב', עמ' 14, 16.

64 היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 370, והשווה היסטוריה של קישינייב, עמ' 322.

65 ראה: A. M. Лазарев, Образование в Молдавской ССР, Кишинев 1949, стр. 120 והשווה: И. И. Удид, Молдавская ССР, Кишинев 1955, стр. 67.

66 ויניצקי, עמ' 610-611, 681.

67 לפחות במקרה אחד טענו השלטונות, כי הם עשויים "להתיר" בית-ספר עברי בבסראביה, בתנאי שיביאו להם 'פרושאניץ' (בקשה) חתומה בידי מאה 'הורים'. אך למעשה הבינו ההורים, כי אין טעם לכך והדבר אפילו מסוכן (שילדקראוט, עמ' 204).

68 בעיירה זאגוריצה, בה התקיימו במשך שנים מוסדות חינוך עבריים, יזם המורה מ. גאנדל, "שהיה ידוע כאוהד המשטר הסובייטי מאז ומתמיד", אספת הורים יתדיים. לפי הצעתו התקבלה החלטה לעבור לשפת ההוראה בידיש, אך למעשה

הוקם במקום המוסד היהודי בית-ספר רוסי - בהתאם לחיוב-גון הארצי. בעל היוזמה, שפעל על דעת עצמו, "הורחק ממשרתו ונשלח להורות ב'כפר נידח'"; פרידמאן, עמ' 95, והשווה עדות ברתיני, א', עמ' 9-10.

69 עדות גולדשטיין, עמ' 10.

70 עדות טורצ'ין, ב', עמ' 5.

71 יד לידניץ, עמ' 73; פרידה מיטל - קוזמינר, "סופה של גמנסיה", שם (להלן: פרידה מיטל קוזמינר), עמ' 298-300; עדות הרב אלקיס, עמ' 22-23.

72 עדות יקיר, ב', עמ' 19-20. אותו מורה מספר, כי נאלץ להוריד בון אחר זו את תמונותיהם של הסופרים היהודיים-הסובייטיים האריק, קולבאק ובאבל, שכן הללו שוב לא היו "כשרים" לדעת המנהל הסובייטי (גרמאן). כן נדרש לבדוק אם אין הותמות ציוניות על התמונות של שלום-עליכם ופרץ (שם). והשווה עדות ברתיני, א', עמ' 15.

73 פרידה מיטל - קוזמינר, עמ' 298-299; עדויות יקיר, ב', עמ' 22-23; ברתיני, א', עמ' 9-11.

היהודית... מלבד 4-5 שעות שחייב הייתי לתת, הקמתי חוג לספרות והוצאתי עתון-קיר בשביל הילדים. בבית-הספר היהודי גאחזתי כמו בקרנות המזבח.⁷⁹ מורים כאלה ושוחרי תרבות-יידיש בציבור נחרדו מאד בסוף שנת-הלימודים 1940-1941, כשתכפו שמועות על מגמות השלטונות לחיסול החינוך היהודי.⁸⁰ מצד אחר הסתמנה מגמה גוברת בקרב הורים יהודים לשלוח את בניהם למוסדות חינוך לא-יהודיים, אם משום אכזבה מרמת הלימודים בבתי-הספר היהודיים ואם מתוך שיקולים של תכלית.⁸¹ "אם שנת-הלימודים החלה בטונים מאזורים, היא נסתיימה בטונים מינוריים - בטונים העצובים ביותר. מי יודע מה יהיה בשנה הבאה?"⁸²

בעוד שיידישיסטים למיניהם עשויים היו בתחילה לראות הישג מסוים ב-11 בתי-הספר היהודיים, נכונה להם אכזבה קשה בעניין פרסומים יהודיים בבסראביה, וקודם-כל בנוגע להופעת עתון ביידיש. בהתאם לרוח ששררה בימים הראשונים של המשטר החדש ולפי סימנים ורמזים מחוגים "יודעי-דבר" נראה היה, כי הוצאת עתון יהודי היא שאלה של ימים ספורים.⁸³ אפילו נקבו כבר שם העתון.⁸⁴ אך מסיבות כלשהן לא הופיע אותו יומון מיוחד ולא שום פרסום יהודי מקומי אחר.⁸⁵ 300,000 יהודי בסראביה נותרו ללא כל במה בשפתם. דורשי עתון יהודי נזקקו ל"שטערן" מקייב, שהיה מגיע לקישינייב ולקצת מקומות אחרים. לסופרים היהודים בבסראביה (אמדו מספרם ב-50) יעצו "לכתוב במולדבית או לפרסם בעתונות-יידיש היוצאת בברה"מ".⁸⁶ היו אמנם שניסו לעשות כן, אבל רק בודדים, בעלי הסתגלות מובהקת ל"קור", וכו שפרי-עטם יראה לפעמים אור בפרסומים סובייטיים יהודיים שמחוץ לבסראביה.⁸⁷ חלון זה למעשה יצירתם של עשרות סופרים יהודים בבסראביה הכאיב במיוחד לאלה מהם, שביום החמישי לכניסת הצבא האדום לקישינייב התכבדו להשתתף בפגישה

שנת-הלימודים תיכף ומיד הובהר לי שבית-הספר הוא לא יהודי. הלימודים היו ביידיש, אבל לא נזכר שום דבר ששייך ליהדות. לא היה סימן ולא רמז להיסטוריה יהודית.⁷⁴ קשתה גם ההסתגלות לכתיב היידי-הסובייטי. בקרב התלמידים ניכרו לפעמים ריגשה ותסיסה בשעת השעור. בזמן הקריאה ביידיש יש שהיו מציינים את המלים העבריות בצורתן הנכונה. תכופות היו מזכירים את חגי ישראל. לא אחת היו מביאים את מוריהם הותיקים במבוכה וחרדה בשאלותיהם התמימות: "מדוע אסור לדבר עברית, הרי זה כל כך יפה? הרי זה שלנו... אם כן - מדוע אסור?"⁷⁵ מתיחות היתה משתררת בקרב התלמידים, בעיקר חברי תנועות-נוער ציוניות לשעבר, בשעורי היסטוריה ובדיונים שבהם צוין הצורך להילחם נגד הציונים והבונדאים. בכמה מקומות, כמו בבית-הספר בבלצי, חברו תגובות התלמידים לצורה מאורגנת, אלא שהמנהל היהודי מאודיסה שבר אותם באמצעים משמעותיים.⁷⁶ מורים ותיקים, וביותר פעילים ציונים ובונדאים לשעבר, נאלצו לגזור על עצמם התנכרות אידיאולוגית בנושא הלאומי, אך יש שהתקוממו לפעמים. המורה חיה אושרובנה, למשל, מבית-הספר היהודי מספר 11, "בעלת עבר שמאלי גמור, אבל בעלת לב יהודי חם", התמרמרה קשות כשנדרשה להסביר לתלמידיה את גדולתו וערכו של בוגדאן המלניצקי. היא גם מצאה אמתלה להתחמק מלהוביל את תלמידיה לקולנוע לחזות בסרט על מי שידוע בתולדות ישראל כגיבור פרעות ת"ח ות"ת.⁷⁷

ברגשות מעורבים השתתפו מורים יהודים (כעמיתיהם הלא-יהודים) בתעמולת הבחירות, במסע נגד הדת וכדומה.⁷⁸ אלא שבתוך התיסכול והמרירות פעמה בלב לא-מעטים מהם הרגשת יעור. "היתה לי הרגשה שאני עושה דבר גדול", מתוודה מורה ותיק מהמחנה השמאלי, "אני מציל את עצמי ואת הילדים. אני מגדל דור ילדים יהודים לתרבות

82 עדות יקיר, ב', עמ' 21.
 83 היומון היהודי בקובנה (הסובייטית), "פאלקסבלאט", הביא ב-7 ביולי 1940 ידיעה מבסראביה, לפי טאס"ס, בכותרת "די אויפלעבונגס ארבעט אין קישיניעוו", בה מסופר: "כעת מצלצלות בחפשויות בכל מקום רוסי, אוקראינית, מולדבית ויידיש. בבסראביה מוציאים לאור עתונים בכל השפות המדוברות על-ידי האוכלוסיה החיה במקום". אולם ביומון הסובייטי הותיק "שטערן" מקייב ניתנה הידיעה הזאת, באותו יום, בסיומת אחרת: "יוצאים לאור עתונים בשפה הרוסית והמולדבית" ("אינעם סאוועטישג קישענעוו", ד ע ר ש ט ע ר, 7 ביולי 1940, עמ' 1).
 84 לפי מקור אחר צריך היה להתקרא "בעסאראבער עמעס": עדות ברתיני, א', עמ' 16. לפי "דער-אמעריקאנער" (26 ביולי 1940, עמ' 5) שם העתון, המופיע כבר למעשה בקישינייב, הוא "בעסאראבער שטערן".
 85 לפי אחת הסברות לא יצאה לפועל הוצאת עתון יהודי מתחת התנגדותם של חלק מהסופרים היהודים ליחיאל שרייבמן, שהיה מיועד לשמש כעורכו (עדות יקיר, ה', עמ' 34).
 86 עדות ברתיני, א', עמ' 17.
 87 עדות יקיר, ה', עמ' 14-16, 33.

74 עדות ברתיני, א', עמ' 9-10.
 75 פרידמאן, עמ' 96; עדות ברתיני, א', עמ' 12. בשני מקורות אלה מסופר על תלמיד לשעבר מ"תלמוד תורה" ששאל את השאלות הללו.
 76 עדות טורצ'ין, ב', עמ' 7.
 77 פרידמאן, עמ' 96. והשווה עדות ברתיני, א', עמ' 13.
 78 באספת מורים, בה נדרשו הללו על-ידי הקומיסר לענייני ההשכלה לנהל תעמולה למען השלטון הסובייטי, טען זקן המורים היהודים שפטל וייסמאן, כי רבים מהמורים חסרים עדיין בעצמם בסיס מארקסיסטי ועל כן עלולים להביא נזק יותר מתועלת (עדות יקיר, ה', עמ' 14-16). באספה לציון סוף שנת-הלימודים העיר וייסמאן, כי "אף על השמש ישנם כתמים" (רמז למשטר הסובייטי). נאומו נקטע מיד על-ידי נציג המפלגה שנכח במקום (עדות ברתיני, א', עמ' 14).
 79 עדות יקיר, ד', עמ' 3-4.
 80 לפי אחת השמועות הודיע העסקן הקומוניסטי החשוב בקישינייב פלדמאן לשפטל וייסמאן (ראה לעיל בהערה 78), כי בעתיד יהוסל לימוד היידיש, והציע לו לעבור להוראה בלשון הרוסית (עדות יקיר, ג', עמ' 13).
 81 עדויות ברתיני, א', עמ' 10, 14; יקיר, ב', עמ' 20.

לעומת זאת נתבלטה בזמן ההוא בבסראביה פעילות דרמטית יהודית. התיאטרון היהודי הממלכתי, שהוקם מחדש בקישיניב ביזמת הדרמטורג יעקב שטרנברג, החל לפעול בתנופה רבה באחד האולמות הגדולים בעיר.⁸⁸ התיאטרון ערך סיבוב הופעות בערי-שדה ועד לטיראספול שמעבר לדניסטר הגיע. הרפרטואר כלל הצגות קלאסיות והצגות חצי-מאולתרות (כ"רויטע פאמערנאצן" - "תפוזים אדומים" - שעניינה שבחי המשטר הסובייטי).⁸⁹ בו-בזמן ביקר התיאטרון היהודי מאוקראינה במקומות שונים בבסראביה.¹⁰⁰ בכמה מערי-השדה הגדולות פעלו להקות מקומיות. בדיניץ התקיימו אפילו שתי להקות ביידיש עד עצם פרוץ המלחמה.¹⁰¹ בכל זאת נותרו בבסראביה לא מעט מקומות-ישוב שלא זכו אותה שנה אף בהצגה אחת ביידיש. ואולם הרבה בני-נוער יהודים כבר חדלו להתעניין בתרבות היהודית כמקודם וחתרו להידבק בתרבות הרוסית, שנראתה מבריקה ומבטיחה יותר.

היחס אל הדת

אף שהיה ידוע עוד לפני כניסת הצבא האדום לבסראביה על שלילת הדת במשטר הסובייטי, כמעט לא היו מקרים שרבנים ומשמשי בקודש, או סתם יהודים דתיים, ברחו ממקומותיהם מסיבה זו. אדרבה, ידועים מקרים שרבנים ויהודים שומרי-מצוות השתתפו יחד עם שאר האוכלוסיה בקבלת-הפנים לצבא האדום. הרב של פּרליץ, למשל, יצא אל החיילים בספר-תורה ביד וזכה ליחס אוהד מאתם.¹⁰² עם זאת נרמזו יהודים דתיים כבר בימים הראשונים שעתידים לבוא עליהם ימים קשים.¹⁰³

גירסה אחת, בספריה מיסודה של ה"קולטור ליגע" בקישיניב ניב כל הספרים, לרבות ספרות ציונית (עדות יקיר, ה' עמ' 2).
 95 עדויות גולדשטיין, עמ' 11; הרב אלקיס, עמ' 6; גיטל-מאן, עמ' 15.
 96 עדויות טורצ'ין, ב' עמ' 9-10; יקיר, ד' עמ' 17.
 97 עדויות גולדשטיין, עמ' 11; "אדמי", עמ' 12; יקיר, ד' עמ' 17; ברתיני, א' עמ' 20.
 98 אותן-זמן הגיע שטרנברג מבוקרשט, יחד עמו השחקנית הנודעת סידה (צביה) טאל. כבמאי מונה יהודי אדיסאי, אבילוב (עדות יקיר, ג' עמ' 20).
 99 פעולת תיאטרון יהודי ממלכתי במולדביה הוזכרה בדברי ראש ממשלת הרפובליקה ט.א. קונסטאנטינוב: דער עמעס, 4 בינואר 1941.
 100 עדות מנדלסון, עמ' 6. והשווה עדות טורצ'ין, ב' עמ' 9.
 101 אברהם גאלד, "דער-צו-להבעיס' דראמקרייז", יד-ליד-ניץ (להלן: אברהם גאלד), עמ' 329-330. והשווה מ. שיף, עמ' 327-328.
 102 עדות יקיר, ב' עמ' 3-4.
 103 כך אמר חייל יהודי מהצבא האדום אל קבוצת יהודים בעלי זקנים ופיאות מאזור ידניץ: "עתה אתם שמחים שהרוסים הגיעו, אך עוד תבכו על כך די והותר, במיוחד אתם, בעלי זקנים ופיאות! חזרו, איפוא, לבתיכם, ושימחו פחות!" (עדות הרב אלקיס, עמ' 5).

הראשונה עם המשורר איציק פפר ושמעו מפיו. על "האפ-שרויות החדשות הנפתחות בפני הסופרים".⁸⁸
 בין האפשרויות המצומצמות לבטא משהו מהתרבות היהודית יש לציין את תכניות-הראדיו ביידיש, שהופעלו בתחנת-השידור של קישיניב מראשיתו של המשטר החדש.⁸⁹ בתכניות אלו, שהיה בהן משום חידוש, הופיעו גם סופרים יהודים מקומיים והן עוררו התרגשות מסוימת בקרב המאזינים.⁹⁰ סופרים יהודיים הופיעו גם ב"מיטינגים", בנשפים ספרותיים, בפגישות עם פועלים במקומות העבודה - ביחוד לקראת בחירות וחגים סובייטיים.⁹¹ הסופר יאנקל יקיר הוזמן לבתי-מלאכה שבהם היו פועלים יהודים רוב ניכר. רוב הרצאותיו היו על שלום-עליכם, שאותה שנה צוין זכרו בכבוד רב ברחבי ברה"מ.⁹² הירצו לפני קהל יהודי גם סופרים אורחים מברה"מ. נשף ספרותי ביידיש נערך מטעם אגודת הסופרים בקישיניב לכבודו של המשורר הרץ ריבקיין.⁹³

עוד אכסניות לפעולות תרבות בציבור היהודי שימשו מועדונים וספריות, שרבים מהם - ביחוד מיסודה של ה"קולטור-ליגע" השמאלי-יידישיסטי (ביניהם ספריה ציבורית גדולה בקישיניב) - הוסיפו להתקיים גם במשטר הסובייטי, לאחר שנבדקה בקפדנות כשרותם הפוליטית. ספרים שנפסלו, בתוכם כמעט כל הספרים העבריים, נגנזו ולפעמים אף נשרפו.⁹⁴ ואולם היו שהחביאו את ספריותיהם הפרטיות.⁹⁵ בערים גדולות ניתן לקנות בזול ספרים ביידיש שהובאו מברה"מ.⁹⁶ אבל שום ספר חדש ביידיש, ואפילו חוברות-תעמולה לבחירות, לא נדפסו בכל תקופת הסובייטיזציה בבסראביה.⁹⁷ בעוד שהשלטונות החלו אז להוציא ספרים בשפה המולדבית (אם כי בכתיב קירילי-רוסי).

88 דער שטערן, 6 ביולי 1940, באותו פורום הוקיע הסופר היהודי חיים קליינמן את הרס התרבות היהודית על-ידי השלטונות הרומניים המפלגות הבורגניות-לאומניות של היהודים (שם, שם).
 89 לפי מקור אחד עמדו השידורים להתחיל ב-5 באוגוסט 1940 (דער אמריקאנער, 26 ביולי 1940, עמ' 5).
 90 עדות יקיר, ה' עמ' 3-5.
 91 על תחושת מלאכותיות של ה"מיטינגים", לרבות אלה שביידיש: עדות וויסברוד, עמ' 18-19; עדות גולדשטיין, עמ' 11.
 92 עדות יקיר, ג' עמ' 15-17.
 93 באותו נשף ספרותי אירעה תקרית: קבוצת סופרים קנאים, ובראשם יחיאל שרייבמן, האשימו את חתן הנשף, ריבקיין, בסטיות טרוצקיסטיות, בהסתמכם בין השאר על אלגיה שפירסם בשעתו בעקבות משפטי הטיהור במוסקבה ב-1937 (עדות יקיר, ה' עמ' 30-33). אף-על-פי-כן, לא פגעו בריבקיין במשך כל ימי השלטון הסובייטי, 1940-1941.
 94 בספריה של פרליץ נותרו לאחר הביעור 50 ספרים בלבד מתוך כ-800 (עדות יקיר, ב' עמ' 9). הספרים מספרית "תרבות" בידיניץ "עברו מיון מדוקדק. את הספרים העבריים שרפו ומיידיש השאירו את ספרי שלום עליכם, מנדלי ופרץ, ולאחר-מכן פסלו גם את שני האחרונים" (רייכער, מארטירא-לאגיע, עמ' 731). והשווה מארא זוניס, "בזמן המלחמה והשוואה", פנקס בריטשיבה, עמ' 448. עדות גולדשטיין, עמ' 10 (על סורוקין). מאידך גיסא הושארו, לפי

בעת ובעונה אחת עם האכזבה העמוקה ממדיניותו של המשטר החדש כלפי היהודים בשדה החינוך והתרבות נמצאו בציבור היהודי גם חוגים - בקרב צעירים, או אלה שגם מקודם לא היו מעורים בערכי תרבות ומסורת יהודית - אשר לא חשו בקיפוחם כמיפוח לאומי הזכאי לטיפוח ייחודו. השכרון שבשיווי-הזכויות והאפשרויות לקידום אישי דחו מהם מחשבות על עתידם כבני לאום נפרד. אמת, פעילי-ציבור לשעבר וסתם בעלי הכרה לאומית ודתית נחרדו במבוכה וחרדה מהבאות, ¹¹³ אבל אחרים נטו להתעלמות מן הצד הלאומי והם נמשכו להשתלב בדינמיות המשקית-האזרחית החדשה. פה ושם עדיין התקיימו חבורות מגובשות - קצתן במחתרת - של בני-נוער מהתנועות הציוניות לשעבר. "גורדוניה" ו"השומר הצעיר" פעלו זמן-מה ביחד. אך החבורות הללו ופעולותיהן בטלו בששים מול הסובייטי-טיזציה הסוחפת. חוץ מכמה תאים של "השומר הצעיר", שבמקביל לאידיאולוגיה הציונית ביקשו להעריך את המצוי-אות החדשה כפתרון מסוים של הסוציאליזם לשאלת היהודים, ¹¹⁴ השתדלו תנועות-הנוער הציוניות בעיקר להור-ציא את חבריהם לחוץ-לארץ לשם עליה לא"י. בין כך ובין כך, עבודתן לא האריכה ימים. רבים מפעיליהן נאסרו והוגלו, והיתר נפוצו לכל עבר. ¹¹⁵

עם התמוטטות השלטון הסובייטי בעקבות הפלישה הנאצית-רומנית לבריה"מ נותרו יהודי בסראביה ללא מנהיגות, תוהים ונבוכים.

פליטי מלחמה בחסות סובייטית ב-22 ביוני 1941 פתחו צבאות גרמניה במלחמה על ברה"מ. על נהר פרוט, לאורך בסראביה, השתתפו בהתקפה גם בני-בריתם הרומנים. מתמת ההפתעה והמבוכה בפיקוד

ואכן, לא יצאו ימים רבים ויהודים דתיים מצאו עצמם בדילמה בין שמירת השבת לבין קיפוח הפרנסה. ¹⁰⁴ רושם קשה במיוחד טבעה הפקעת בתי-כנסת והפיכתם למקומות בידור, איחסון וכדומה. ¹⁰⁵ בכמה מקומות, כמו בבריצי'אני ובפרליץ, סוכל הנסיון להפוך בתי-כנסת למועדונים משום סערת-רוחות ומחאות של הציבור היהודי המקומי. ¹⁰⁶ בכמה מקומות אסרו השלטונות שחיטה כשרה של בהמות, אבל נמשכה שחיטת העופות, אלא שהשוחטים חויבו במס כבד. בידיניץ התכנסו כעשרים מבעלי-הבתים לאספה חשאית והחליטו לקיים את השחיטה הכשרה על אף כל הקשיים, אלא שבמקום משכורת חדשית קיבל עתה השוחט שכרו מידי התושבים שנוקקו לו לשחיטת עופותיהם. ¹⁰⁷ בעיירה זאת כתב הרב לוח-שנה עברי שחולק בחשאי לעשרות משפחות. ¹⁰⁸ אותה שנה עוד אפשר היה להשיג מצות לפסח, והרבה משפחות בידיניץ ערכו "סדר" מסורתי כמימים ימימה. אף-על-פי שברית-המילה לא נאסרה על-ידי השל-טונות, כבר נמצאו יהודים שבעצמם נמנעו מלמול את בניהם. ¹⁰⁹ הגבלות מסוימות הוטלו מטעם הרשות על קיום חופה וקידושין כדת, החזקת מקוואות ועל שאר דברי פולחן. ואין צריך לומר שפוזרו הקהילות המקומיות, על מיגוון מוסדותיהן.

על אף המסע האנטי-דתי, שהתנהל בבסראביה כבשאר האזורים שסופחו לברה"מ, כמעט לא היו מקרים של פגיעת הרשות ברבנים. ¹¹⁰ אף רבה הראשי של קישיניב, הרב ר' לייב צירלסון, מראשי מנהיגיה של "אגודת ישראל" באירופה ומקורב לשלטונות הרומנים לשעבר, לא הוטרד על-ידי השלטון הסובייטי, ¹¹¹ אך בתנאי המציאות החדשה ירדה קרנו והוא נותר בְּדֵל מן הציבור. ¹¹² לדברינו הנוגעים ל"מישור התרבותי-ערכי" ראוי להוסיף:

110 "יום כיפור ברוסיה הסובייטית - מסע אתיאטי בטרטוריות החדשות", ג'ואיש כרוניקל, 18 באוקטובר 1940, עמ' 7.

111 לפי גירסה אחת עמדו להכין נגדו משפט ראווה, אך משום-מה לא בוצע הדבר (עדות אלקיס, עמ' 15-16). על שיחה דרמטית בין הרב צירלסון לבין אי.פ. קסולופוב, העורך הראשי של העתון "סוציאליסטיצ'סקאיה מולדביה", שנסבה על מאמר באותו עתון בשם "שתי דתות בשירות הפאשיזם" (הכוונה לדת היהודית והנוצרית): יאנקל יאקיר, "די רויטע מחבלים און דער רב", בעסאראב'ער יידן, 3 (42), 1973, עמ' 15-16; והשווה עדות יקיר, ג', עמ' 4.

112 שילדקראוט, עמ' 199.

113 כך, למשל, הזדעזעו צופים יהודים מהסרט הסובייטי על בירובידזין, "מתפשי האושר", מחמת "מוסר ההשכל" שבו, כי מוטב להתחתן עם גוי חרוץ מאשר עם יהודי בטלן: רייכער, מארטיראלאגיע, עמ' 754.

114 עדות ליבלינג, עמ' 7-8.

115 פרטים על הפעילות המחתרנית של תנועות-הנוער הציוניות בבסראביה: "שומרי הגחלת", ספר השומר הצעיר, א, מרחביה 1956, עמ' 217-225; חמדה (איש שלום), "בתהפוכות המלחמה", נפתלי דור, בעריכת ב. וסט, ת"א 1955, עמ' 120-131; פרידמאן, עמ' 98-99; עדויות קמחי, ליבלינג, חמדה.

104 עדויות ליבלינג, עמ' 5; צ'רנה מנדלסון, עמ' 6.

105 Has Z. Lavi, Moskova no nu crede in lacrimi (Inchi Soarea Cea Mare), Jerusalem 1972, pp. 77-78. בידיניץ הפכו השלטונות חלק ניכר מ-28 בתי-הכנסת המקורי-מייים, לרבות בית-הכנסת הגדול, לקסרקטינים, הנויות, מחס-נים: משה פורמאן, "די אלטע קלויז", יד לידניץ, עמ' 366; עדות הרב אלקיס, עמ' 19. בשניים מתוך חמשת בתי-הכנסת בוורטוויסון נפתחו בתי-ספר תיכוניים (עדות גולדשטיין, עמ' 16).

106 שלמה ווייסברג, עמ' 129; עדות יקיר, ב', עמ' 2, 4-5.

107 עדות הרב אלקיס, עמ' 7-8, 10.

108 שם, עמ' 17-18.

109 כך מסופר מקרה מבריצי'אן: "בימים הראשונים לבוא הסוב-ייטים נולד בן לבתו של פייבל שניידר. היא הייתה הראשונה שקידשה את שם הקומוניזם בהודיעה שלא תמול את בנה. לא הועילו הפצרותיהם של קרוביה ושל המוהל לייבוש שו"ב, ששידל אותה והציע לסדר על חשבוננו את כל בריית-המילה. היא עמדה בתוקף על דעתה ולא התירה לסדר את הטקס בניגוד ל'אני מאמין' שלה" (שלמה ווייסברג עמ' 129). והשווה הרב ישעיהו אלקיס, "יידישקייט אין יעדיניץ אונטער די סאוועטן", יד לידניץ, (להלן: הרב אלקיס, יידיש-קייט), עמ' 841.

ובעליות-גג, ורבים נשארו תחת כיפת השמיים. וחמורה מזו, מחמת ההתקדמות ותנועות-האיגוף הנמרצות של הצבא-אוסטרי הפולשים נותק מהרה האזור, ובו העיירה בריצ'אן, משאר חלקי בסראביה, ודרכי הנסיעה של הצבא והאזרחים כאחד נחסמו כמעט לחלוטין.¹¹⁸ אבל גם בימים שעדיין נראו בהם אפשרויות להימלט מפני הפולשים יצאו לפעמים השל-טונות המקומיים בדברי הרגעה, או בדברי אזהרה מפני פאניקה, בעוד הם עצמם עשו הכנות קדחתניות לנטישת המקום. מספר מגדל ליברמן, תושב ידניץ:

לתושבים עצמם לא היה ברור המצב האמיתי, כי גם מה שהודיעו ברדיו לא תאם את האמת. חיו איפוא על שמועות. תוך כדי כך הרגשו שמוסדות הממשלה מתכוננים לפנות עצמם לעומק רוסיה. לכל הפקידות הבכירה, כולל יהודים, הודיעו שיהיו מוכנים לפינוי. אמרו גם שלשם כך נחוצה תעודה מיוחדת, בלעדיה לא יורשו לעבור את הדנייסטר, החוצה בין רוסיה לבין בסראביה. החרדה גברה עוד יותר... יהודים החלו לקבור באדמה רכוש ודבריי-ערך. עד כה וכת התחיל האויב להפציץ את העיירה.¹¹⁹

תושבי המקום שפנו לבית המפלגה וביקשו רשימות לחציית הדנייסטר, גענו (לפי עדות מורה אחת): "מה זאת אומרת? האומנם אין לכם אמון בכוחו של הצבא האדום? אתם עושים פאניקה".¹²⁰ המפקח הרוסי הודיע לכל עובדי הבנק הממשלתי, כי "שום אויב לא יעז להעמיד רגלו על אדמת המולדת הסובייטית ואין לחשוש מפני הכובשים הגרמניים-רומניים". שעות אחדות לאחר הודעה זו נודע בעיירה, כי המפקח הנ"ל ופקידים בכירים אחרים, ועמם גם המנהל היהודי משה (מוניח) שטיינבורץ, כבר יצאו בדרך לרוסיה.¹²¹ עד ה-13 ביולי הצליחו כנראה לצאת מידיניץ, מלבד יוצאי הצבא המגויסים, רק כ-15 משפחות יהודיות.¹²²

בזמן שהשלטונות טיפלו כבר בפינוים של אנשי המנג'ון, שררה במקומות רבים אווירת הרגעה - ולמעשה הטעיה. רק כשבועיים אחר פרוץ המלחמה הותר לאוכלוסיה לנוע מזרחה ונפתחו גם מעברי הדנייסטר (תחילה בצורה מבוקרת). אותה שעה כבר היה חלק ניכר מבסראביה בידי הפולש, אך עדיין נותר שם רוב מכריע של הישוב היהודי, לרבות תושבי קישיניב, בנדרי, אורהאיוב, קלרש, סורוקה ועוד. בבוא הבשורה שהרשות ניתנה לברוח, רוח לציבור היהודי עם זה התלבטו רבים אם לנוס או להישאר. היו שבסתר-לבם קיוו, כי לבסראביה ייכנסו הרומנים ולא הגרמנים, ועם הרומנים אפשר יהיה להסתדר בכסף: "נשלם להם כופר נפש, ונעשה מה שאפשר", מספר הרב מידיניץ

הסובייטי נותר חלק ניכר מקטע הגבול הגרמני-סובייטי הזה תשוף למדי בפני הכוחות הפולשים,¹¹⁶ שכבר בתחילת יולי חדרו אל ערים וישובים רבים בבסראביה. בהתקדמותם הנוהרת הרעישו בהפצצות כבדות את העורף וביחוד את קישיניב הבירה. ב-3 ביולי נכבשה העיירה סטרווינאץ. ב-5 ביולי - נובוסייליצ'יה וידיניץ, ב-6 בו חוטיץ, ב-9 בלץ, וב-16 נסוג הצבא האדום מקישיניב עצמה. תוך ארבעה שבועות השלימו הצבאות הרומניים-גרמניים את השתלטותם על כל בסראביה, כשהם ממשיכים ותוקפים את הצבא האדום הנסוג אל מעבר לדנייסטר מזרחה.

בעיצומה של ההתקפה הגרמנית-רומנית החלו השלטונות הסובייטיים בבסראביה, לפי הנחיות ממוסקבה, בהכנות למערכה פרטיזנית ולפינוי פקידים ואנשי-צבא אל המזרח. ב-4 וב-6 ביולי פורסם רשמית על הוצאת ציוד ורכוש בעל ערך ממלכתי ועל פינוי האוכלוסיה האזרחית. באותם הימים החלה גם הבריחה ההמונית של התושבים היהודים מזרחה, אל מעבר לדנייסטר, בעקבות הצבא האדום הנסוג.

בתחילת ההתקפה הגרמנית היתה יהדות בסראביה מזועזעת עדיין מן המאורעות המהפכניים שבאו עליה באותה שנה והלומה מהמאסרים וההגליות ההמוניים שזה עתה נתבצעו. חרדתה הותרפה למשמע ההצהרות המאיימות שבקעו מרדיו בוקרשט על "מלחמת-קודש ביהודים ובבול-שביקים". בין היהודים שהועמדו לראשונה בפני הכרעות קשות שנתחייבו מן המציאות המלחמתית החדשה היו תושבי עיירות הספר המערבי שעל הפרוט, וביתוד בצפון בסראביה, כי באזור זה, ובכללו מחוז חוטיץ, היה קצב התקדמות הפולשים מהיר ביותר. וזה תיאורו של עד-ראיה על השעות הראשונות של המלחמה בעיירת הגבול ליפקאני שבמחוז חוטיץ:

מתעוררים. מה פתאום יריות? אולי אימונים? היריות מתעצמות. פגז אחד, שני, נפל בין הבתים והרעיד את העיירה. השתררה בהלה. אנשים חצי-עירומים, אמהות וילדים בזרועותיהן - עוזבים בבהלה את הבתים. לברוח! לאן? אל ה"שם", אל שפת הפרוט? בכיות ויללות. קצינים סובייטיים ללא כובעים וללא חגורות בורחים מן הקסקטינים. אין הם עונים על פניותינו. - - - [עם זאת, יהודים] התנחמו וקיוו: עוד מעט והגרמני ינוס ערום ויחף. כשיתחילו ה"כלים" הסובייטיים לשיר ישא הגרמני רגליו ויברח בלי נעליים.¹¹⁷

אך תקוותיהם של יהודי ליפקאני נכזבו. למחרת, ב-23 ביוני, כבר הוחל בפינוי האזרחים והם נאלצו לנדוד לעיירה בריצ'אן. שם נדחסו 6-7 משפחות בחדר אחד, בפרוודורים

מ א ו, מ"ו, עמ' 10; צ'רנה מנדלסון, עמ' 7-8.

119 רייכער, מארטיראלאגיע, עמ' 756-757.

120 שם, עמ' 757.

121 שם, עמ' 757-758; מרדכי רייכר, "משה שטיינבורץ", יד

לידיניץ, עמ' 714.

122 עדות הרב אלקיס, עמ' 27-28.

116 היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 422-423.

117 ישראל רושקו, ספר קהילת ליפקאני, ת"א 1963, עמ' 304.

118 כך נפלו 6 משפחות מליפקאני בידי הגרמנים, שהשיגום ליד יאמפולי (שם, שם). על יהודי חוטיץ שברחו ונלכדו בידי הגרמנים בקאמיניץ-פודולסק: עדויות ד"ר ל. זייד

נספו לא מעט יהודים בכפרים שאליהם נקלעו בדרך מגוריהם כדי להתליף סוסים או לבקש מחסה. כך נשחטו בידי כפריים מראדוויא קבוצת יהודים מבלץ שביקשו שם לינת לילה בדרכם לדנייסטר.¹²⁸ עם זה עולה משורת עדויות מדת האהדה והעזרה שנתנו השלטונות הסובייטיים, כאור רחיים כצבאיים, ליהודים הנמלטים משעה שניתנה הרשות לברוח.¹²⁹ עד לדנייסטר השתרכו הבורחים, על-פי רוב, בעגלות וברגל, אבל מן הדנייסטר והלאה אופשר להם לנסוע ברכבות חינם אין כסף לכיוון מזרח.

עם כיבושה של בסראביה ביולי 1941 בידי צבאות הגרמנים והרומנים נמצאו בברה"מ המוני יהודים מבסראביה ביה¹³⁰ - מקצתם אסירים וגולים מלפני המלחמה הסובייטית-גרמנית, מקצתם אנשי צבא, ורובם אזרחים שיצאו משם לאחר פרוץ המלחמה אם בפניו המאורגן ואם בדרכים עצמיות. בתוך השטח הסובייטי פנימה שוב לא היה הבדל רב בין ה"מפונים" המאורגנים לבין ה"פליטים".¹³¹ אלה ואלה קיבלו סיוע מסוים מאת השלטונות. רק מעטים מהפליטים פנו לייעדים מוגדרים.¹³² רובם הגדול נעו מזרחה בכיווני הרכבות שקלטו אותם, או בהכוונת השלטונות, או בדחקם של גורמי-קיום (רעב, קור וכדומה) והתקדמות הצבא הגרמני. חלקם נלכדו על-ידי הצבא הגרמני בדרך בריחתם וגורלם לא היה שונה מגורלם של יהודי אוקראינה בכיבוש הנאצי.¹³³ אבל גם מבין אלה שחמקו מטורי הצבא הגרמני המתקדם נפלו רבים מפגעי המלחמה ומתלאות הדרך. מעידה פליטה מאורחאיוב:

על הלך-הרוח בקהילתו באותם ימים; "אמנם יעשו איזה פוגרום, אך מי שיזכה - יישאר בחיים".¹²³ בעיקר נמנעו מבריחה זקנים וחולים, נכים ומטופלים בילדים. ברומגובקה החליטו כמה משפחות "בשעה האחרונה לא לנסוע ונשארו בעיירה".¹²⁴ בדומה לכך אירע במקומות שונים. מצד אחר חששו יהודים לצפוי להם מן השכנים בסביבה. מספר, למשל, איש בריציבה: "נתפשטו מהר שמועות שאנשי הכפרים הסמוכים - - - צוהלים ורומזים - - - על יום שחור המיועד לנו".¹²⁵ היהודים בקלרש היו "נבוכים ולא ידעו מה לעשות. המנהיגים כלואים בכלא, ואין במי להת-יעץ: לברוח או לא לברוח". אולם "ההכרעה נפלה באופן אינסטינקטיבי: לברוח!"¹²⁶ אחר ההודעה הממשלתית על רשות לכל חושב לעבור ארעית אל פנים ברה"מ, התרוקנה העיר אורחאיוב מתושביה היהודים "חוץ מאלה שלא היו להם אמצעים לבריחה". והרי מתיאורה של הבריחה הזאת:

ב-7 ביולי בשעה 8 בערב הגיעו לקריאוליאני שעל שפת הדנייסטר כמעט כל תושבי אורחאיוב היהודים על נשיהם וטפם. מיד הוקם גשר על הנהר וניתנה הוראה לגברים שיעברו ראשונה את הגשר. - - - אך הספיקו הגברים לעבור השני, הופיעו אוירוני הגרמנים והפציצו את הנשארים ליד הגדה, ורבים מבני עירנו נפלו. מספר גדול נשארו בקריאוליאני מחוסרי-כל. פתאום נפוצה שמועה שהגרמנים עזבו את העיר ואפשר לחזור הביתה. חלק ניכר חזרו העירה, אולם מצאו כבר אדמה חרוכה. - - - ושוב חזרו לקריאוליאני ומשם המשיכו במנוסתם בבהלה מבלי לדעת לאן.¹²⁷

מלבד האלפים שנפגעו מהפצצות חיל-האוויר הגרמני,

קארפ, כרך 2, עמ' 20. לפי מקור אחר ברחו מקישינייב בלבד כ-30,000 יהודים: יצחק קורן, יהודי קישינייב, ת"א תש"י, עמ' 227-228. מקורות מיוצאי בסראביה בישראל אמדו בעת מלחמת-העולם השניה את מספר פליטי בסראביה בברה"מ ב-70-80 אלף, חוץ מאלה שהוגלו מבסראביה ערב המלחמה - ובשלטון הכיבוש נותרו בבסראביה למעלה מ-200,000 יהודים: איגרת (ראה הערה 1), עמ' 2. אומדן דומה מובא אצל קופרשטיין, עמ' 90.

131 ההיסטוריוגרפיה הסובייטית של מלחמת-העולם השניה נוקקת בדרך כלל למושג "אבאקואירובאני" - "מפונה" - ולמעשה נכללים בו גם פליטים שברחו ממקום למקום על דעתם וביזמתם. בטקסט שלפנינו ננקוט את המונח "פליטים" לגבי שני הסוגים.

132 היו ביניהם שמלכתחילה התכוונו לנסוע לגבול הדרומי-אסייני של ברה"מ, כדי לחצותו ולהגיע משם לארץ-ישראל: עדות טורצ'ין, ב' עמ' 14. אחרים התכוונו למצוא בברה"מ האסיינית את קרוביהם ומכריהם שחיו שם מקודם: ס. קנדל, עמ' 398; והשווה: עדות דוד מילר, ארכיון יד ושם, 03/1374 עמ' 3.

133 כל עוד לא הוסלה האוכלוסיה היהודית בידי הנאצים נבלעו רוב הפליטים מבסראביה באוכלוסיה היהודית המקומית - במידה רבה הודות למנטאליות, לתרבות ולשפה המשותפות ליהודי בסרביה וליהודי אוקראינה. בעיירה שארגורוד, שאליה נמלטו 600 יהודים מבסראביה, "צורפו נציגיהם של הנמלטים לועד של הקהילה המקומית (אובשצ'ינה): דורה ליטאני, "יחסי היהודים המקומיים והמגורשים בטרנסניס-טריה, 1941-1944", בתיבות, 3-2, 1972, עמ' 82; והשווה: מ. קארפ, כרך ג', עמ' 447.

123 שם, עמ' 26. והשווה: עדות ברתיני, ב' עמ' 13; עדות טורצ'ין, ב' עמ' 10-11; ס. קנדל, עמ' 398.

124 שילדקראוט, עמ' 220-221.

125 הרב שלאפי, עמ' 396.

126 ס. קנדל, עמ' 398. מן המצוטט בזה אין להבין כי כל קהילת קלרש יצאה לדרך. היו נכים, חולים ותשושים, שלא היו מסוגלים להיטלטל בדרכים ונותרו בעל כרחם בעיירה: פרומה קוגאן-גרמן, עמ' 385. לפי מקור אחר הצליחו הרוב הגדול של בורחי קלרש לחצות את הדנייסטר: ווייסמן, עמ' 402.

127 חיה מונדריאן, עמ' 149.

128 עדות "אדמי", עמ' 7. על מקרים דומים: ס. קנדל, עמ' 398.

129 תיאור סיועם המוחשי של חילות סובייטיים להעביר בסירות קבוצת יהודי בלצי וטיפולם המסור בהם: עדות "אדמי", עמ' 8. על הצבא האדום ש"דירבן והמריץ וגם עזר לאוכ" לוסיה היהודית להימלט מאורחאיוב: חיה מונדריאן, עמ' 149. עם זאת היו גם מקרים הפוכים - של עיכובים והפרעות לנמלטים; ראה עדות יוסף לרנר, מ"ן, עמ' 19; שלמה ווייסברג, עמ' 158.

130 באחד האומדנים, המסתייע בעקיפין בנתונים של הצבא הרומני, מדובר על כ-100,000 יהודי בסראביה שהצליחו לברוח: G. Reitlinger, *Endlösung*, Berlin 1956, pp. 457, 467. הנוטים להמעית אומדן זה, כמו קארפ, מציינים כי לנוכח האפתעה והמהירות של הפולשים הצליחו רק אלפים מועטים מבין יהודי קישינייב וכמה אלפים מתוך יהודי דרום-בסראביה להימלט דרך צ'יטאטיה-אלבא (שמה התורפי: אקרמאן), אבל גם הם נפלו בידי הגרמנים; ראה:

ניכר ורבים לא ידעו כלל על קיומה. בין היתר נערכה ע"י המוסדות המולדביים, באפריל 1942, מגבית עממית לרכישת טור טנקים שיתקרא "למען מולדביה הסובייטית".¹³⁹ בסוף אותה שנה הוקמה מערכת מולדבית מיוחדת בשידור של מוסקבה, וכן חודשה הוצאת העתון "מולדובא סוציאליסטא". בפברואר 1943 נערך בטשקנט כנס פליטים יוצאי בסראביה, שהוקדש ל"מלחמת העם המולדבי בכובש הגרמני ומשרתיו הרומניים". מוחשית יותר היתה פעילות המוסדות המולדביים, שהחלה בסוף 1943, להכנת מנגנון ציבורי-ממלכתי לקראת שחרור בסראביה מהכיבוש הנאצי. קורסים נפתחו במקומות שונים בברה"מ.¹⁴⁰

גולים וגורלם

גרועים לאין ערוך מתנאי חייהם של הפליטים בברה"מ¹⁴¹ היו תנאיהם של קרוב לרובת היהודים שהוגלו מבסראביה לפנים רוסיה בתקופת השלטון הסובייטי, ב-1940-1941, ובעיקר ביוני 1941.¹⁴² תלאותיהם החלו עוד בדרך, כש-הובלו בקרונות-משא דחוסים מזרחת. בין האסירים בפועל לבין אלה שעדיין נכללו בסוג "מועברים" (מהיותם "יסודות מסוכנים" לחברה הסובייטית) כמעט לא היה הבדל. חלק מהאסירים, וביניהם שנתפסו בהברחת הגבול לרומניה או מרומניה ומראשי הציבור היהודי, שולחו למקומות שונים ברוסיה - בין היתר לחבל ארחנגלסק - כבר בראשית 1941. מתוך מכתביהם הנדירים נודע, כי "הקשישים ביניהם והחלשים חלו מיד... הצעירים יותר היו מודיעים על עבודת הפרך שלהם, על פי רוב בחטיבת עצים".¹⁴³ האסירים, החבושים בכלא קישינייב ובמקומות אחרים עד יום פרוץ המלחמה, וגם אלה שנאסרו לאחריו, הועברו בסוף יוני, תוך הפצצות כבדות של האויב, לפנים רוסיה. בתחילת הדרך שוכנו בבית-הסוהר שבטיראספול מעבר לדגייסטר. משם הועברו ברחובות העיר, במשמר חזק בלוויית כלבים, לתחנת הרכבת והוכנסו ל"קרונות-משא נאלחים ושורצי פשפשים, סגורים ואטומים עם אשנבי סורג קטנים", בהם הובלו לאירקוטסק שבסיביר - מסע של חמישה שבועות. כותב בזכרונותיו אחד האסירים:

ימים רבים היו עוברים ללא פרוסת לחם. אחר-כך ניתן כבר לחם של שני קילוגרמים לעשרים איש עם תוספת קטנה של גבינה מלוחה, או דלי עם דגים מלוחים ועירים, ("קומסה" -

אבות נפלו חללים על פני בניהם ותינוקות על פני אמותיהם, והנשארים בחיים - געלה נפשם מזוהמה וצחנה. - - - רבים נפלו בדרך ואף קברם לא ידוע, אולם רבים רבים התגברו והגיעו סוף-סוף לסטאלינגרד וסביבותיה. - - - השלטונות פיזרו את הפליטים בקולחוזים ורק אז נחו מתלאות הדרך הארוכה. אבל התחנה הזאת לא ארכה ימים. צבאות האויב צעדו בסערה קדימה והגיעו בזמן קצר לשערי סטאלינגרד. שוב היה על הפליטים לאחוז במקל נודדים.¹³⁴

עדויות ומסמכים שונים מוכיחים, כי פליטי בסראביה נפוצו בטשקנט, פרגאנה, סטאלינאבאד, פרונוא, אופא, בקולחוזים באוזבקיסטן וקזאכסטן, באזור סברדלובסק, בקאוקז ועוד מקומות.¹³⁵ חלקם הניכר הביאו לחמם בדוחק, כשכירי יום וכרוכלים, אך יש שפליטים בקיאים במקצועות נדרשים הצליחו להסתדר במשרות משקיות-מינהליות בכירות. מנהל הבנק של ידיניץ, למשל, מונה "מנהל-חשבונות ראשי בחברה גדולה לבנין ולהפעלת תחנות חשמל ורכבות" באזור גובוצ'רסקוי.¹³⁶

הסופר והמורה יאנקל יקיר נקלע לאחר פציעתו באזור קיסטן לעיירה תאנקי על שפת נהר אמודאריה, סמוך למדבר קאר־אקום. בסוף 1941, כאשר היו שם עדיין שלוש משפחות פליטים יהודיים, היה המצב הכלכלי נוסבל למדי. המצב החמיר ב-1942 והורע מיום ליום. לנוכח האמרת המהירים לא הספיקה משכורתו של יקיר כמורה אלא לקיום של רעב. טייעוהו הסופרים איציק פפר, דוד ברגלסון ולייב קוויטקו במשלוחי חבילות וכסף. הוא כתב ליוצאי בסראביה ברחבי תבל (בין היתר ליעקב פיכמן בא"י). כן שלח רשימת מות ושירים ל"איניקייט" ולעתונים אחרים בעולם היהודי. קשריו עם הסופר איליה ארנבורג, שהיה אז בשיא יוקרתו, העלו מעמדו בעיני השלטונות המקומיים והם מינוהו מנהל בית-הספר. כשגדל ציבור היהודים במקום התחילו פושטות נטיות אנטישמיות בקרב האוזבקים, לא מעט מהסתת הפונים. על אף תנאי החיים המעיקים התפתחו חיים חברתיים ותרבותיים תוססים בין הפליטים היהודים. היחסים בין היהודים מבסראביה לבין היהודים מפולין שנמצאו כאן היו טובים בדרך-כלל.¹³⁷ המוסדות הממלכתיים והציבוריים של מולדביה הסובייטית לא גילו עניין מיוחד בפליטים הבסראביים במקום נידח זה. "מיופיי-כח" מטעם המוסדות האלה סייעו לפליטים "בהשגת תעסוקה, אספקת מזון ודלק וניהול עבודה פוליטית".¹³⁸ אבל רישומה של פעילותם לא היה

134 חיה מונדריאן, עמ' 150.

135 לפי מקורות סובייטיים היו ב-1 בינואר 1942 בפלכי טשקנט ופרגאנה בלבד 3,428 אזרחים מהרפובליקה הסובייטית המולדבית: מ.ס.ר., עמ' 145.

136 מרדכי רייכר, "משה שטיינבורץ", יד ידיניץ, עמ' 714-715.

137 על-פי עדות יקיר, ר', עמ' 5 ואילך. תיאור ספרותי של הווי הפליטים הבסראביים בעיירה נידחת זו: י. יאקיר, "אחתונה אן כליזמר", די גאלדענע קייט, מס' 79-80, עמ' 185-194.

138 היסטוריה מ.ס.ר., עמ' 457.

139 מ.ס.ר., עמ' 156.

140 לפי היסטוריה מ.ס.ר., עמ' 457; מ.ס.ר., עמ' 155.

141 בסוף 1942 פירסם "הועד לעזרת יהודי בסראביה" שבתל-אביב רשימה ראשונה של קרוב ל-500 "פליטי בסראביה הנמצאים ברוסיה". הרשימה מסודרת על-פי למעלה מ-50 מקומות ישוב בבסראביה, שמהם באו הפליטים: איגרת, עמ' 5-7.

142 ראה לעיל עמ' 106 והערה 42.

143 פרידמאן, עמ' 98.

ניתנה הרשות לאיחוד המשפחות, אבל רק מעטים זכו לכך: רבים נספו בתנאי אקלים, עבודה ודיוור שלא הסכימו להם. יחידים בלבד חזרו לאחר המלחמה למקומותיהם בבסראביה יחד עם בני משפחותיהם.¹⁴⁸

ה ל ח י מ ה ב נ א צ י מ

היקף השתתפותם של יהודי בסראביה במלחמה הפעילה בנאצים ובעלי-בריתם היה תלוי באפשרויות קליטתם במסגרות לחימה סדירות או בלתי-סדירות של המערך הצבאי הסובייטי. על אף הגיוס הרשמי שהוכרו בבסראביה בימים הראשונים של המלחמה, לא קלטו לשכות הגיוס במקרים רבים את המתדפקים על דלתותיהן. לקבוצת יהודים שבאו להתגייס בבריצי'אני אמרו ש"כעבור ימים מספר יתברר המצב, אז ידעו מה לעשות".¹⁴⁹ כעבור ימים מספר כבר לא היה למי לפנות - כל המוסדות פונו - ורבים מאלה שאצו להתגייס נותרו בשטח הכיבוש. אך היו גם מקומות שם פעל מנגנון הגיוס כתיקנו ויהודים נקלטו במסגרת הצבאית כבר בימים הראשונים למלחמה. מנהל בית-ספר כפרי, גיטלמן, מתאר קורותיו כחייל בתחילת המלחמה:

הביאוני ביחד עם המון חברי'ה לטיראספול. - - - על השאלה "את מי למנות כמפקד הפלוגה?" - צעקו כולם: "המנהל גיטלמן!" ענדו לי 3 "מרובעים" (סימני דרגה הזחים עם דרגת לויטנאנט בכיר) ושלחו אותי ואת הפלוגה שלי לחזית הדנייסטר... בינתיים הגיעו לדנייסטר הרומנים והגרמנים. - - - כל המגויסים ברחו ונפוצו לבתיהם.¹⁵⁰ מ"מ 164 אנשי הפלוגה שלי נותרו כ-15 יהודים בלבד. - - - את כל החבר'ה היהודים לקחו לאוסיסה והרכיבו מהם דיוויזיה מס' 95, שכונתה לימים "הדיוויזיה הרו-באית המולדבית", אם כי מולדבים היו בה מעט ואילו יהודים הרבה.¹⁵¹

בשלבים שונים של המלחמה נקלטו לשורות הצבא האדום רבים מתוך ציבור הפליטים. עם זאת היו מקרים שיהודים מבסראביה (כמשטחי סיפוח אחרים) נפסלו לשורות בצבא והופנו ל"צבא העבודה" ("טרוד-ארמיה"), או למסגרות משקיות שהוכרו כחיוניות למאמץ המלחמתי ושזיכו את עובדיהן בתעודת-פטור מיוחדת - "ברון".¹⁵² אין צריך לומר שהגולים והאסירים נדחו מלשרת בצבא האדום.¹⁵³ ולא מעט יהודים בסראבאיים ששרדו מהכיבוש הגרמני או הרומני גויסו לצבא האדום באוקראינה, בטרנסניסטריה ובבסראביה גופה, כאשר הגיע לשם בתחילת 1944.

149 ישראל רושקו; "בדרכיה העקלקלות של החזית", מול האויב הנאצי, לוחמים מספרים, 1939-1945, כרך ב', ת"א תשכ"ז, עמ' 195. והשווה עדות "אדמי", עמ' 9.

150 על עריקה המונית של מולדבים מגויסים בראשית המלחמה ראה גם: עדות יקיר, ה', עמ' 7-6, ו', עמ' 2.

151 עדות גיטלמן, עמ' 10.

152 דוגמאות: עדות טורצ'ין, ב', עמ' 8; עדות "אדמי", עמ' 2; עדות יקיר, ו', עמ' 3-4.

153 עדות גולדשטיין, עמ' 21.

ברוסית) לקרון - ומים אין. החום היה גדול. הלכלוך גבר מיום ליום. הכינים אכלו את הבשר. הוקנים והשפמים שגדלו בינתיים היו מרופשים. הלבנים בלו מזיעה. אנשים היו מתעלפים איש על רעהו ומבקשים נפשם למות.¹⁴⁴

לאחר שהובאו האסירים למקומות שילוחם באוראל, בסיביר ועוד מקומות נידחים נחקרו חלקם חקירות ממושכות, בעינויים והשפלות, על אשמות שונות ומשונות שיוחסו להם, כגון ריגול, תעמולה בגד המשטר וכדומה. רובם נידונו לכליאה ממושכת במחנות, שם הועבדו בפרך ובתנאים קשים עד שרק מעטים מהם שרדו בחיים. אסירת מחתרת ציונית מבסראביה, שהובאה יחד עם שמונה מתבריה ל"תחנה 41" של מחנה-העבודה סוסיבה ליד סברדלובסק שבאוראל (והועבדה שם כמו הגברים 14 שעות ביום בנסירת עצים והפלתם), מספרת על תנאי המחנה ועל גורל הכלואים בו:

תוך כמה חדשים מתו המון אנשים ממחלות. - - - מכפור ומעבודה קשה. כולם עבדו שם בניסור עצים - - - התנאים היו מאד קשים. תזונה גרועה. כשהגענו לשם זה היה מחנה של 1,800 אסירים ובסוף החורף, באביב, נשארו כ-300. עורנו זה לזה במה שיכולנו. אנשים נתפסו ליאוש, ואני חושבת שחלק מתו מאיבוד רצון-חיים.¹⁴⁵

לאחר שרצו האסירים תקופת מאסרם, או שנהיו נכים, הועברו חלקם לסטאטוס של מעין מעצר אדמיניסטרטיבי, אשר איפשר להם לעבוד באזורים מסוימים בעבודות שונות ורק חייבים היו להתייב יום-יום במוסדות הבטחון המקומיים. לימים זכו חלק מהם לחזור לבסראביה או לצ'רנוביץ, ואף לצאת מבריה"מ.

תנאי הובלתם של אלפי המשפחות במבצע ההגליה ההמוני של יוני 1941 כמעט לא נשתנו מתנאי הובלת האסירים. מסע של שבועות בקרונות-משא נעולים, כשבכל קרון צפופים 70-80 איש. היו נוסעים ביום, ובלילה היו חונים במסילות צדדיות במרחק-מה מהתחנה "שלא לעורר תשומת-לב".¹⁴⁶ כבר בראשית הדרך הופרדו ראשי המשפחה מן הנשים, הילדים וההורים הזקנים והובאו לחקירות ומשפטים. רובם ככולם נמצאו אשמים ודינם יצא בדרך-כלל למאסר חמש שנים ומעלה. את תקופת מאסרם רצו בעבודות-פרך בלב הטייגה שבסיביר ובמקומות דומים. בני משפחותיהם הויבו להתגורר ביישובים נידחים מעבר להרי אוראל ובאסיה המרכזית.¹⁴⁷ לאחר חדשים מרובים אמנם

144 פרידמאן, עמ' 102. והשווה: ל. ד., "שומרי הגחלת", ספר השומר הצעיר, א' (להלן: "שומרי הגחלת"), עמ' 225.

145 עדות חמדנה, עמ' 76-77.

146 אקרמן, עמ' 27-31; ס. קנדל, עמ' 396-397; הינדה סאג-דלמן, עמ' 468.

147 היו, כפי הנראה, מקרים בהם הגלו משפחות מבסראביה לאסיה המרכזית עוד לפני יוני 1941: שילדקראוט, עמ' 210-211.

148 למשל, מתוך 23 ראשי משפחות, שהוגלו מוורטח'אני וששה באיוודל, חזרו לאחר המלחמה רק 3 בלבד: עדות גולדשטיין, עמ' 21.

תרת בשלטון הרומני שאול רבינוביץ ("מונטיאנו"), שבת-חילת המלחמה נמצא בדונבאס. בין הפעילים הקומוניסטיים שהושארו לפעולות מחתריות בעורף היו החייל קווארצוב-לייבוביץ, משה דויטש ואחרים. בפעילותו החבלנית-מח-תרתית באזור קישיניב בא דויטש גם בקשר עם הגיטו, ולפי אחת הגירסות ניסה להביא צעירים יהודים לשורות הפרטיזנים.¹⁵⁸ לבסוף נתפס דויטש בידי השלטונות ונתלה.¹⁵⁹ גם שאול רבינוביץ נתפס והוצא להורג.¹⁶⁰ דומה היתה אחריתם של פעילים יהודים אחרים, וכנראה גם של יהודים שישבו בגיטו קישיניב.¹⁶¹ יהודים מבסראביה נטלו חלק בתנועה הפרטיזנית באוקראינה, בקרים, בטרנסניסטריה ובמקומות אחרים.¹⁶² מעטים מבין הפרטיזנים היהודים, ובתוכם כמה נשים, נותרו בחיים לאחר המלחמה.¹⁶³

שׁוּבָם שֶׁל הַיְהוּדִים

חזרתם של הכוחות הסובייטיים לבסראביה החלה באמצע מארס 1944. תחילה השתלטו על צפונה של הארץ.¹⁶⁴ ציר התקדמותם עבר בחלק מטרנסניסטריה, בו שרד עדיין קומץ מאלפי יהודי בסראביה שהוגלו שמה על-ידי שלטונות הכיבוש. הבירה קישיניב נכבשה בידי הצבא האדום אור ל-24 באוגוסט.¹⁶⁵ בעקבות הצבא נכנסו לערי בסראביה

חסרים נתונים לקביעת המספר של יהודי בסראביה שלחמו בפועל במלחמת-העולם השנייה, אבל אין ספק כי מדובר באלפי חיילים. רבים מהם נפלו ונפצעו.¹⁵⁴ היו ביניהם שהצטיינו בקרב ונעטרו בעיטורים, לרבות הגבוה ביותר בצבא האדום - "גיבור ברית-המועצות".¹⁵⁵ ביחוד הוחש משקלם של יהודי בסראביה בפעילות פרטיזנית סובייטית בערפם של הכובשים הגרמנים והרו-מנים. לפני נסיגתם תיכננו השלטונות הסובייטיים להשאיר בבסראביה יסודות נאמנים, בעיקר מבין חברי המפלגה הקומוניסטית והקומסומול, שיפעלו לאחר הכיבוש במחתרת וב"יחידות פרטיזניות וקבוצות ריגול וחבלה".¹⁵⁶ מחמת דוחק זמן וסיבות אחרות שובשו תכניות אלה ונמשכו לאחר מכן לסירוגין על-ידי המוסדות של מולדביה הסובייטית שנסוגו מזרחה, בעקבות הצבא האדום. כבר באוגוסט 1941 הוחזרו לבסראביה הכבושה כמה פעילים קומוניסטים וביניהם רעיה ס. שפרן. בספטמבר נשלחה לעורף בבסראביה, לעיר רונייצק, קבוצה שעליה הוטל לשמש חולית-קשר עם המחתרת. בקבוצה זאת בלטו פעילים יהודים, כגון: י. מ. מורגנשטרן - לשעבר ראש העיר של סורוקה, י. ט. בוגר-סלאווסקי, י. י. גרינמאן, י. ס. גרינברג.¹⁵⁷ באותו זמן, בערך, הוחזר לבסראביה הפעיל הקומוניסטי מתקופת המח-

160 רבינוביץ, או כפי שנודע בכינויו המחתרתי "מונטיאנו", הצליח להחזיק מעמד מעט יותר מרוב חבריו היהודים שהוחזרו לפעולות מחתרת. לפי גירסה אחת נתפס לבוש כאיכר מולדבי בעת מצוד מקרי ברחובות קישיניב. לאחר שנחקר ועמדו לשחררו, נשלח לבית המרחץ ושם זיהה אותו איש ה"סיגוראנצה" (שרות הבטחון הרומני): עדות יקיר, א', עמ' 20-21, ה', עמ' 20-22. לאחר המלחמה הועברו עצמותיו של רבינוביץ לבית-קברות צבאי והוקמה אנדרטה לזכרו. בקישיניב נקרא רחוב על שמו: עדות גיטלמאן, עמ' 7-8. כן נקרא בקישיניב רחוב על שם הלוחמת חיה ליפשיץ, ובסורוקה - על שם ישראל מורגנשטרן: עדות יקיר, ה', עמ' 23.

161 ראה דו"ח מ"מ 4 באוגוסט 1941 של אס"אס שטורמבאנפירר צאפפ (Zapp), שיחידתו לקחה חלק בולט בחיסול יהדות בסראביה), אשר צוין במשפטי נירנברג בסימן Ne-2067; מובא אצל דורון, עמ' 104 (נספח מס' 4).

162 על מגע של פרטיזנים יהודים עם יהודי בסראביה שהיו כלואים בגיטו ורכובה שבטרנסניסטריה וחלקם בשחרורם במארס 1944: עדות הרב אלקיס, עמ' 34-35. והשווה יוסף גאלדקארן, "דער כח פון אמונה - א שמועס מיט א נייעם עולה פון ראטנפארבאנד, הרב ישעיהו אלקיס", די לעצטע נייעס, ת"א, 13 באוקטובר 1972, עמ' 13.

163 בין הנותרות בחיים היתה פולי (פרל) טורבאן, שאחיה, ראובן טורבאן נספה כפרטיזן באזור לבוב, ובעלה, יאשה (יעקב) בוגוסלבסקי, נספה ב-1941 בבסראביה; נספה במלחמה גם גיטה, ליאוניד בוגוסלבסקי (היסטוריה של קישיניב, עמ' 298-299). כן נותרו בחיים הלוחמות הפרטיזניות יוכנד אחימוביץ, אוויאנגל ועוד.

164 כן כבש הצבא האדום ב-19 מארס 1944 למעלה מ-40 נקודות ישוב, כולל העיר סורוקה (היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 473).

165 מעשית השתלט הצבא האדום על העיר למחרת היום ורשמית נקבע ה-24 לאוגוסט כיום שחרור הרפובליקה הסובייטית המולדבית (היסטוריה של קישיניב, עמ' 352).

154 שמות של יהודים בסראבאיים שנפלו בשורות הצבא האדום במלחמת-העולם השנייה ושנכללו ברשימה הכללית של ברה"מ: מול האויב הנאצי, כרך ב', עמ' 353, 361-378. שמות של עשרות יהודים מבסראביה שנפצעו בפעילותם הקרבית בצבא האדום: קול נכי המלחמה (בטאון ארגון נכי המלחמה בנאצים), מס' 103 (מאי 1973), עמ' 24-27; מס' 104 (אוקטובר 1973), עמ' 23-27. מבין עשרות חיילים יהודים מהעיר צ'מישליני (עליד בגדרי), בה היו כ-230 משפחות יהודיות, נספו 10 בקרבות: עדות גיטלמאן, עמ' 4.

155 לפחות יהודי אחד מבסראביה, שאבסל (שבתאי) מאשקאו-צאן, ספר לשעבר מהעיר אורהאיוב, קיבל אות "גיבור ברה"מ": עדות גיטלמאן, עמ' 5. מתוך 85,000 אזרחי מול-דביה הסובייטית שהצטיינו במלחמה נגד הנאצים קיבלו אות גבוה זה 17 לוחמים: היסטוריה של קישיניב, עמ' 366. משה (מיכאל) לוסצקי מרומנובקה, שנפל בשבי האויב והציג עצמו כאוקראיני, זכה לאחר-מכן לאות הצטיינות "הכוכב האדום": עדות גיטלמאן, עמ' 6. ליחידה בפיקודו של אל"מ א. ל. פינשטיין, שהשתתפה בשחרור קישיניב באוגוסט 1944, הוענק התואר "הקישיניבית": היסטוריה של קישיניב, עמ' 358.

156 היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 429. והשווה עדות יקיר, ה', עמ' 3.

157 היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 342, 444, 448; מ.ס.ס.ר., עמ' 218; היסטוריה של קישיניב, עמ' 343; עדות יקיר, א', עמ' 19-20, ז', עמ' 6. לפי מקור אחר נשלחו לעורפו של האויב 12 יהודים: עדות גיטלמאן, עמ' 7.

158 דוד דורון, "גיטו קישיניב - הפוגרום הסופי", ילקוט מורשת, י"ט, יוני 1975 (להלן: דורון), עמ' 86.

159 לפי עדותם של חברים מולדביים שהיו נוכחים בעת תלייתו של דויטש הוא ביקש לא לקשור את עיניו ושר בקול שיר מהפכני יהודי: דורון, עמ' 86-87; והשווה עדות יקיר, ה', עמ' 24.

לצ'רנוביץ. בנו, שהשתחרר או מהצבא האדום כנכה-מלחמה ובא לכפר, מספר: "הלכתי לבית שלנו, לא יכולתי לראות את זה - ברחתי מהר".¹⁷² כך הגיבו גם יהודים מרומנובקה שחזרו מבריה"מ: רק מתי מספר התישבו בשממה הזו.¹⁷³ רוב השרידים והתזורים נמשכו לקישיניב, שהודש לאחר השחרור כבר מנתה כ-500 יהודים. אט-אט נתעוררה בעיר פעילות תרבותית יהודית כלשהי. באין מוסדות-ציבור אחרים נתבלטו למעשה בית-הכנסת והקהילה הדתית ("אופשציגה"). בערי-השדה היו החיים התרבותיים-חברתיים עלובים יותר. על דיניץ בשלהי המלחמה אגו קוראים: "בעיירה נשארו בסך-הכל 70-80 משפחות יהודיות. - - - גוער לא נשאר בעיירה. - - - כל אנשי השלטון הסובייטי היו הפעם זרים, שבאו מהחוץ. שרידי הקומוניסטים היהודים ניסו לחזור לשלטון, אך ללא הצלחה. כל החיים הציבוריים היהודיים התרכזו בבית-הכנסת, אך זה נמשך רק זמן קצר".¹⁷⁴ בהתאם להנחיות הראיאסיפולקום (הועד הפועל המחוזי) הכריזו על עצמם 20 תושבים כקהילת יהודית ובחרו ועדת-ביקורת ורב מקומי כחוק. אבל הקהילה לא הוכרה רשמית. עם זאת הורשו יהודי דיניץ עד 1949 להתפלל באחד מבתי-הכנסת, להעמיד חופות בחצרו, לאפות מצות ולאסוף "מעוה חייטין" לנצרכים. ביום השנה הרביעי לטבח של יהודי המקום ("ג תמוז תש"ה) ערכו להם בני-העיירה אזכרה וגם מצבה הקימו להם. נציגי השלטונות נעדרו מטקס זה.¹⁷⁵

מצב דומה היה בשאר ישובי היהודים בבסראביה עד שנת 1944. לאחר מכן צומצמה גם הפעילות הדתית-ציבורית. אולם למרות חסרונם של מוסדות תרבות וחינוך יהודיים, ואף-על-פי שגם סופרים יהודים מיעטו ליצור בשפתם מחוסר אפשרויות לפרסם - גשתמרה גחלת התרבות היהודית. הדבר ניכר בשימוש בשפת יידיש וביחס לשפה זו. אפילו 14 שנים אחרי המלחמה (1959) הכריזו 48,000 (50.5%) מ-95,000 יהודי הרפובליקה המולדבית שנפקדו במפקד האוכלוסין שנערך אז בבריה"מ, כי שפת-האם שלהם היא יידיש.

וכפריה "קבוצות מיבצעות", שהוכנו מבעוד זמן בבריה"מ, מטעם המוסדות הממשלתיים והמפלגתיים של מולדביה הסובייטית.¹⁶⁶ תפקידן היה לכונן מחדש בכל אזור משוחרר את השלטון הסובייטי ולהתחיל בשיקום הריסות המלחמה. כדי להתגבר על המחסור ב"קאדרים" הביא השלטון גם עתה, כמו ב-1940-1941, אלפי פקידים ומומחים מבריה"מ ובעיקר מאוקראינה.

עם שחרור בסראביה נותרו שם שרידים מעטים מן האוכ' לוסיה היהודית, שאליהם נוספו מגורשים חוזרים. אלה כאלה הקבילו את הצבא האדום בלבביות.¹⁶⁷ אלא שלפעמים נתעוררה מרירות בלב השרידים על השלטונות משום די-בורים ולחישות שהיהודים נותרו בחיים הודות לשיתוף-פעולה עם הכובשים. כן היו טרוניות על גיוס נמהר של ניצולים לשירות צבאי או שליחתם לעבודה במכרות דונבאס.¹⁶⁸

תוך זמן קצר ניתנה הרשות לניצולים לחזור למקומותיהם בבסראביה. אחריהם התחילו לשוב פליטים מאוקראינה, מאוראל, מאסיה המרכזית ומאזורים אחרים. בת בריציבה שחזרה לעיירתה מאוראל בתחילת אוגוסט 1944 (כשקשישי-נייב עוד היתה כבושה) מספרת על רשמיה הראשונים: "לא הכרנו את העיירה. - - - באמצע הרחובות גדלו עשבים. בכל פינה הריסות, וביניהן היו השרידים שחזרו מהמחנות או מברית-המועצות גראים כצללים. התחלתי לחפש קרובים ולא מצאתי. הם נספו".¹⁶⁹

ביותר עזו רגשי השכול, היתום והבדידות של התזורים במקומות-הישוב הקטנים. בדרך-כלל לא היו משתהים בעיירה, אלא כדי "לראות מה דמותה אחרי השואה",¹⁷⁰ ואם אפשר להציב יד ליקיריהם, ומיד מסתלקים. מי שפנה לעיר הגדולה ומי לכיוון הגבולות - דרך צ'רנוביץ שבצפון-בוקובינה אל רומניה, לארץ-ישראל או אמריקה.¹⁷¹

תושב כפר פאפאן שחזר מרוסיה טרח לקבץ את עצמות בני המשפחה שנספו כאן, וכן שקד לאתר את משתפיי-הפעולה המקומיים שסייעו ברצח היהודים ולהביאם לדין. הוא גם החזיר לו חלק מרכושו שנשדד. תוך כך הובאש הוא עצמו לפני השלטונות. משחש בדבר עזב את הכל ועבר

חה", ילקוט מורשת, ד' (1965), עמ' 95-99; וראה עוד: דוד יורכידוביץ-כהני, גלגול מחילות, מרחביה 1973, עמ' 126-156.

172 עדות טורצ'ין, עמ' 18.

173 שילדקראוט, עמ' 250.

174 רייכער, מארטיראלאגיע, עמ' 746.

175 יד לדיניץ, עמ' 837-842 (לפי הרב אלקיס, שהיה רב הקהילה עד 1971). ראה גם עדות הרב אלקיס, עמ' 30, 35-34.

166 היסטוריה מ.ס.ס.ר., עמ' 480.

167 עדות הרב אלקיס, עמ' 29.

168 הרב אלקיס, יידישקייט, עמ' 822. לפי מקור אחר אמנם ניסו בתחילה לגייס את הניצולים היהודים (ביחוד מפני שהטירור נים האוקראינים הירבו לברוח), אך לבסוף חדלו מכך השלטונות (עדות הרב אלקיס, עמ' 30).

169 לאה גאנדלמן-לרנר, עמ' 474.

170 פרומה קוגאן-גרמן, עמ' 386.

171 על תפקידה של צ'רנוביץ במערכת הבריחה ההמונית ממזרח-אירופה לכיוון ארץ-ישראל: יהודה באואר, "ראשית הברי"